

ביאן بیان Bayan

The Arabs in Israel הערבים בישראל

עורכים: איתמר רדאי ואריק רודניצקי

גיליון מס' 12, דצמבר 2017

תוכן העניינים

2	דבר העורכים
	איתמר רדאי ואריק רודניצקי / אזרחות, זהות והשתתפות פוליטית: סקר עמדות
3	הציבור הערבי בישראל
3	מבוא
4	ממצאים
4	"החוויה הישראלית" בעיני האזרח הערבי
5	אזרחות וחיי היום-יום
7	תחושות אישיות: חופש אישי, שייכות למדינה, יציבות
10	מה הכי מדאיג אותך ואת משפחתך?
11	שאלת השוויון
12	הייתכן שאזרח ערבי יהיה ראש ממשלה או נשיא מדינת ישראל?
14	השתתפות פוליטית: האם מפלגה ערבית צריכה להצטרף לממשלה?
15	עמדות כלפי מוסדות המדינה
17	עמדות כלפי המדיניות הכלכלית של הממשלה
18	הגדרת הזהות העצמית
21	העמדה כלפי ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל
22	סיכום

דבר העורכים

הגיליון הנוכחי של **ביאן** מציג בהרחבה ממצאים מתוך סקר דעת קהל שערכה קרן קונרד אדנאואר בישראל בקיץ 2017. תמצית הממצאים הוצגה בכנס שערכה תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי ב-27 בספטמבר, ואנו שמחים להציג כעת את ממצאי הסקר בהרחבה.

אנו מקווים כי הסקר יחדד ויחדש בתחום יחסי המדינה ואזרחיה הערבים, ויתרום להבנה מעמיקה יותר של תמונת המצב העדכנית.

ביאן הוא רבעון לענייני החברה הערבית בישראל, המתפרסם מטעם תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי במרכז דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב.

אנו מזמינים את קוראינו לפנות אלינו בדרכים אלה:

- תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי:

ד"ר איתמר רדאי (מנהל אקדמי)

טלפון 03-6406438

פקס 03-6406046

דוא"ל itamar.radai@nyu.edu

אריק רודניצקי (מנהל פרויקטים)

טלפון 03-6409991

- אתר האינטרנט של תכנית קונרד אדנאואר: www.dayan.org/kap

© כל הזכויות על פרסום הרבעון שמורות לתכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, אוניברסיטת תל-אביב, 2017. מותר לצלם, להעתיק ולצטט מפרסום זה בציון מפורט של שם המקור, של עורכיו ושל מקום ההוצאה לאור. אין לשכפל את הפרסום ללא רשות בכתב מהעורכים.

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי נוסדה ב-2004 על ידי קרן קונרד אדנאואר מגרמניה ואוניברסיטת תל-אביב וכחלק ממרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה. היא המשכה המורחב של התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל שהקימו קרן אדנאואר ואוניברסיטת תל-אביב ב-1995. התכנית נועדה להעמיק את הידע וההבנה של יחסי יהודים-ערבים בישראל באמצעות כינוסים, הרצאות לקהל הרחב וסדנאות וכן באמצעות מחקר, פרסומים ותיעוד.

תודה לנחמה ברוך שערכה והתקינה את המאמרים בעברית.

העורכים

איתמר רדאי ואריק רודניצקי* / אזרחות, זהות והשתתפות פוליטית: סקר עמדות הציבור הערבי בישראל

מבוא

עמדותיהם של האזרחים הערבים במדינה זוכות לעניין רב בשנים האחרונות הן מצד חוקרים והן מצד הציבור. עדות מוצקה לכך היא שורה של סקרי דעת קהל המתמקדים באוכלוסייה הערבית במדינה, חלקם נערכים על בסיס תקופתי.¹ העניינים הלאומיים – הנרטיב ההיסטורי, השסע היהודי-ערבי, הגדרת המדינה ושאלת הזהות העצמית – תופסים בדרך כלל מקום נרחב במחקרים אלה. את הסיבה לכך יש לייחס להשפעות ההיסטוריות של האירועים האלימים שהתרחשו באוקטובר 2000 ואשר הזניקו את השסע בין יהודים לערבים במדינה לקדמת הבמה, וכן לקיטוב ביחסי יהודים-ערבים בעשור האחרון כל אימת שפורץ עימות אלים בין ישראל לפלסטינים. המסקנה המשותפת למחקרים השיטתיים הללו היא שהשסע היהודי-ערבי במדינה הוא שסע עמוק ואידאולוגי הן בכל הקשור לנרטיב ההיסטורי, הן בתפיסת הזהות הקולקטיבית והן בהגדרה הרצויה לדמותה של המדינה.

מטבע הדברים, לא אחת נדחק העיסוק בהיבט האזרחי אל צילו של העיסוק בהיבט הלאומי, אך נשאלת השאלה: מהן הסוגיות המדאיות את האזרחים הערבים בחיי היום-יום? מה חשוב האזרח הערבי על המצב השורר במדינה, על האזרחות הישראלית ועל סוגיית השוויון? היש תוחלת להשתתפות פוליטית של האזרחים הערבים או ליצירת חזון ישראלי לחיים משותפים במדינה? באיזו מידה נהנים האזרחים הערבים מתחושות של חופש אישי ושל יציבות? באיזו מידה הם חשים שייכות למדינה? שאלות אלה ודומותיהן עומדות בבסיס הסקר המקיף שערכה קרן קונרד אדנאואר בקיץ האחרון וממצאיו מוצגים להלן. הסקר נערך ביוזמתו ובהובלתו של ד"ר מיכאל בורכרד (Dr. Michael Borchard), שכהן עד לאחרונה בתפקיד מנהל קרן קונרד אדנאואר בישראל. הסקר נערך במסגרת הפעילות של תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי באוניברסיטת תל-אביב.

קרן קונרד אדנאואר היא קרן פוליטית ממלכתית שמרכזה בגרמניה והיא פעילה בישראל למעלה משלושים שנה. הקרן עוסקת בחינוך אזרחי מבית, בחילופי רעיונות מחוץ לגרמניה, ובדיאלוג בין חברות, בין תרבויות ובין דתות. כמו כן פועלת הקרן כמכון מחקר במישור הלאומי ובמישור הבין-לאומי. אחד התחומים המרכזיים שבהם עוסקת הקרן הוא שאלת ההשתתפות הפוליטית בקרב קהילות מיעוט אתני ודתי בחברות רב-תרבותיות. הקרן מאמינה כי השתתפות פוליטית אינה נבחנת רק ביום הבחירות אלא נמדדת בחיי היום-יום של האזרחים, וביסודה השאלה באיזו מידה הם חשים השתייכות למדינה.

הדינמיקה של היחסים בין קבוצות בחברות משוסעות מושפעת במידה רבה מפוליטיקה של זהויות. לשון אחר, הקולקטיבי הוא האישי ולהפך. הסקר שלפנינו עוסק בשאלת הזהות הקולקטיבית של האזרחים הערבים במדינה ובהשפעותיה על השתתפותם בפוליטיקה. בה בעת מוקדש הסקר לבחינת עמדותיהם של האזרחים הערבים בשאלות שניתן להפנותן לכל אזרח בישראל.

נתוני הסקר נאספו בידי מכון המחקר "כיוון" בהנהלת מיטשל ברק, והוא נערך בשני שלבים. בשלב הראשון, שנערך במהלך חודש מאי 2017, הורכבו שלוש קבוצות מיקוד בהנחיית ד"ר השאם גיבוראן באום אל-פחם (ב-8 במאי), ביפו (ב-11 במאי) ובנצרת (ב-26 במאי). כל קבוצה כללה שמונה משתתפים, אולם ההרכב הדמוגרפי היה שונה בכל אחת. הקבוצה באום אל-פחם כללה נשים דתיות ומסורתיות בנות 25–40; הקבוצה ביפו כללה צעירים וסטודנטים (גברים ונשים) בני 18–30, והקבוצה בנצרת כללה גברים ונשים בני 35–45. בשלב השני נערך סקר טלפוני בימים 13–19 באוגוסט בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה הערבית הבוגרת בישראל. המדגם כלל 876 נשאלים (כולם אזרחי ישראל בני 18 ומעלה), וטעות הדגימה הייתה 2.25%. הסקר נערך בשפה הערבית בידי סוקרים דוברי ערבית (שפת אם).

* ד"ר איתמר רדאי הוא המנהל האקדמי של תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי. אריק רודניצקי הוא מנהל הפרויקטים של התכנית.

¹ ראו למשל: סמי סמוחה, לא שוברים את הכלים: מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2013 (המכון הישראלי לדמוקרטיה ואוניברסיטת חיפה, 2015); תמר הרמן ואח', שותפות בערבון מוגבל: יהודים וערבים, ישראל 2017 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017).

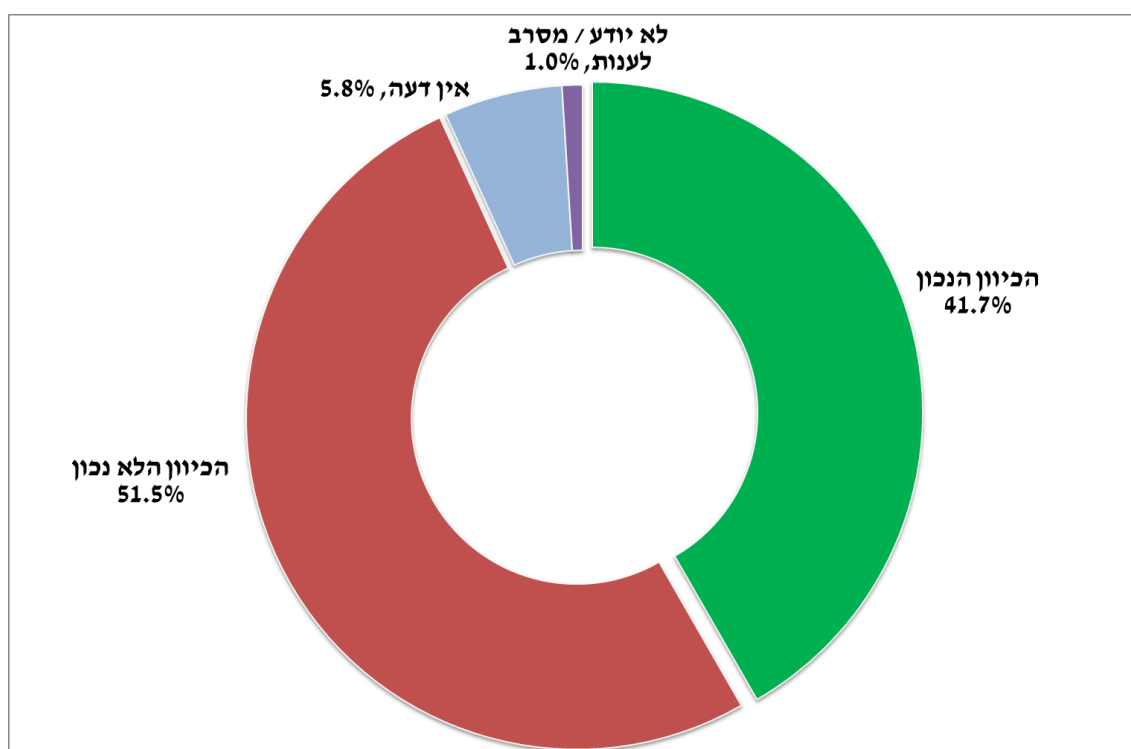
ממצאים

"החוויה הישראלית" בעיני האזרח הערבי

הסקר ביקש להשיב על שאלה יסודית: מהן התחושות המלוות את האזרח הערבי במדינה בחיי היום-יום שלו? בפני הנסקרים הוצגו כמה שאלות והם התבקשו להביע התרשמות כללית על המצב השורר במדינה, על האזרחות הישראלית, על תחושתיהם האישיות ועל דאגות היום-יום, וכן לחוות את דעתם על תנאי המחיה בישראל.

בפתח הסקר הוצגה שאלה כללית: "האם אתה סבור שהעניינים בישראל מתקדמים בכיוון נכון או לא נכון?" בתגובה השיבו מחצית (51%) מהנשאלים כי להתרשמותם העניינים בישראל אינם מתקדמים בכיוון הנכון, ואילו 42% מהנשאלים סברו כי העניינים מתקדמים בכיוון נכון.

איור 1: האם ישראל מתקדמת בכיוון הנכון או בכיוון הלא נכון?

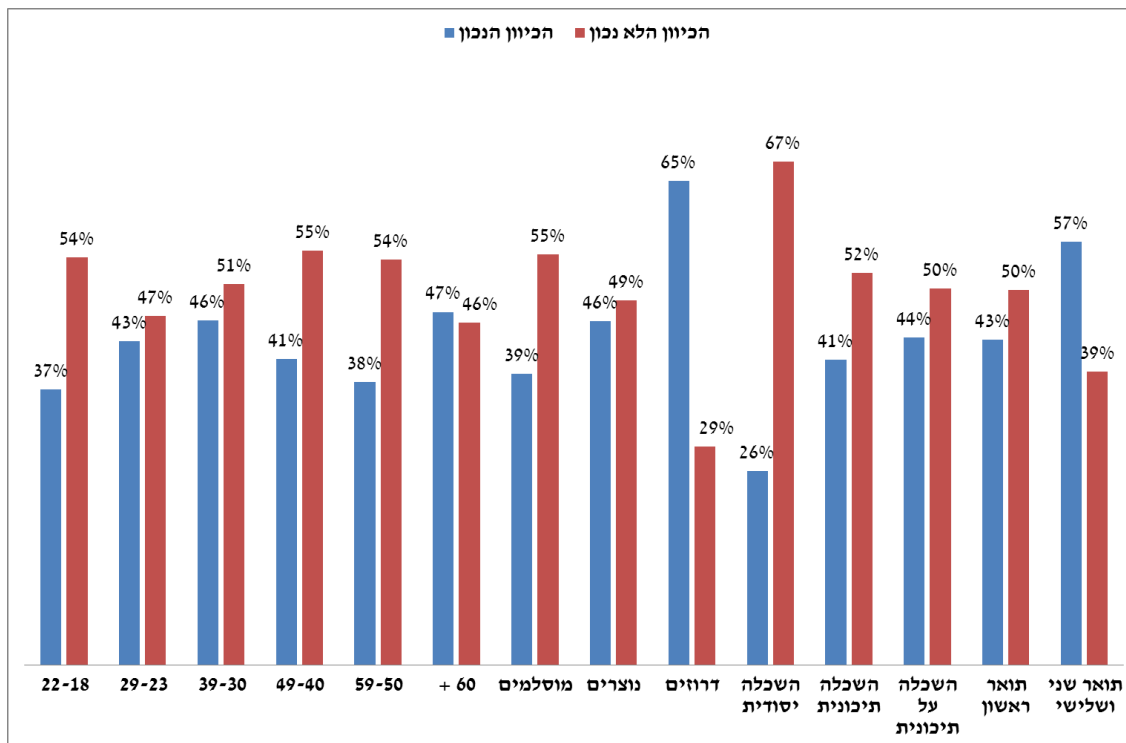

תשובות הנסקרים נבדקו על פי חתכים דמוגרפיים אלה: גיל, דת והשכלה. בפילוח תשובות הנשאלים על פי גיל לא נמצא קשר בין גיל הנשאלים לבין עמדתם. למשל, בני 23–29 ובני 60 ויותר מאמצים עמדה מאוזנת יחסית כלפי המצב השורר במדינה; מנגד, כ-55% מבני 18–22 ומבני 40–59 מתרשמים כי העניינים בישראל אינם מתקדמים בכיוון הנכון. הבדלים מובהקים בעמדות הנשאלים נמצאו בפילוח התשובות לפי דת. יותר ממחצית המוסלמים (54.8%) סבורים כי העניינים בישראל מתקדמים בכיוון לא נכון, ולעומתם רוב הדרוזים (64.4%) סבורים שהעניינים מתקדמים בכיוון הנכון. הנוצרים חצויים בדעתם: יש הסבורים שהעניינים מתקדמים בכיוון הנכון (45.9%) ויש הסבורים שהעניינים מתקדמים בכיוון לא נכון (48.6%).

בפילוח התשובות לפי השכלה נמצא כי בעלי השכלה יסודית מחזיקים בגישה הספקנית ביותר: רובם (67.2%) סבורים שהעניינים בישראל מתקדמים בכיוון הלא נכון. עם זאת, ככל שעולה רמת ההשכלה מתאזנת הביקורת כלפי המצב השורר במדינה. שיעור הסבורים כי העניינים מתקדמים בכיוון הנכון (40.7%) בקרב בעלי השכלה תיכונית, 43.4% בקרב בעלי תואר ראשון) מתקרב לשיעורם של הסבורים כי העניינים אינם מתקדמים בכיוון הנכון – 52.3% בקרב בעלי השכלה תיכונית ו-50.0% בקרב בעלי תואר ראשון. בעלי תואר שני ושלישי מאמצים עמדה אופטימית

יחסית: יותר ממחציתם (56.5%) סבורים שהעניינים בישראל מתקדמים בכיוון הנכון ורק 39.1% מהם מאמינים כי העניינים בישראל אינם מתקדמים בכיוון הנכון.

איור 2: האם ישראל מתקדמת בכיוון הנכון או בכיוון הלא נכון? (לפי גיל, דת, ורמת השכלה)

אזרחות וחיי היום-יום

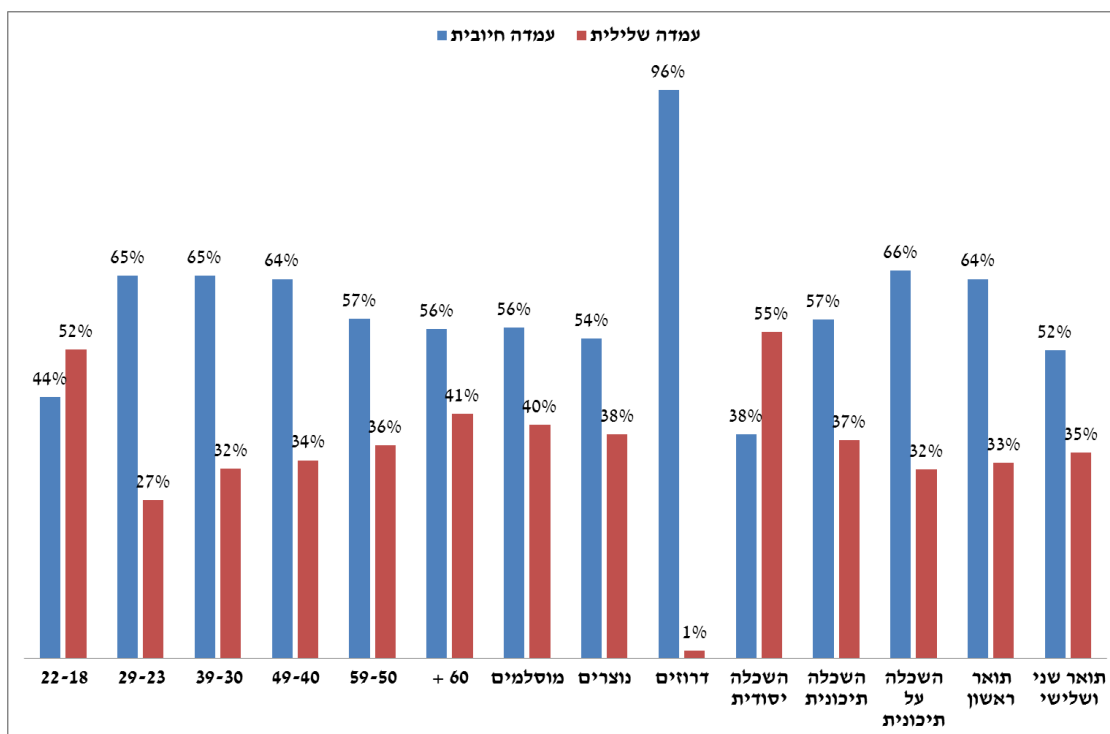
הנסקרים נתבקשו להשיב גם על שאלות קונקרטיות יותר המבטאות את תחושותיהם האישיות כלפי האזרחות הישראלית וכלפי תנאי המחיה במדינה. רוב הנסקרים (59.5%) הביעו דעה חיובית בסך הכול על האזרחות הישראלית (מהם אמרו 39.4% כי דעתם חיובית מאוד). רובם (62.6%) סבורים כי בסופו של דבר ישראל היא מקום חיובי לחיות בו. לעומת זאת, שיעור לא מבוטל מהנסקרים הביע עמדה שלילית מאוד כלפי האזרחות הישראלית (23.1%) וכלפי תנאי המחיה בישראל (21.1%).

לוח 1: עמדות כלפי האזרחות הישראלית ותנאי המחיה בישראל

תנאי המחיה בישראל		האזרחות הישראלית		העמדה
עמדה חיובית 62.6%	45.5%	עמדה חיובית 59.5%	39.4%	חיובית מאוד
	17.1%		20.1%	די חיובית
עמדה שלילית 34.0%	12.9%	עמדה שלילית 35.6%	12.5%	די שלילית
	21.1%		23.1%	שלילית מאוד
	3.4%		4.9%	מסרב לענות / לא יודע

בפילוח התשובות לפי גיל נמצא כי הצעירים ביותר (בני 18–22) ביקורתיים מאוד כלפי האזרחות הישראלית והעמדה של רובם (52.2%) כלפיה שלילית. לעומת זאת, בני שאר קבוצות הגיל מחזיקים בדעה חיובית כלפי האזרחות הישראלית. שביעות רצון גבוהה במיוחד נרשמה בקרב בני 23 עד 49: שני שלישים מהם בקירוב (64% ויותר) מחזיקים בעמדה חיובית כלפי האזרחות הישראלית. יתר על כן, יותר ממחצית הנסקרים בני 50 ומעלה (בין 55% ל-57%) מחזיקים בדעה שהאזרחות הישראלית חיובית. אם כן, עמדתם של הצעירים ביותר יוצאת דופן. הסבר אפשרי לכך הוא שאזרחים צעירים אלה עושים את צעדיהם הראשונים בעולם האזרחות הישראלית. אמנם הם זוכים להצביע בפעם הראשונה לכנסת, אולם ככלל יש להניח שאין הם חשים כי האזרחות מועילה להם. לעומתם, המבוגרים יותר כבר הספיקו להשתלב בהווה הישראלית – לרבות שוק התעסוקה וההשכלה הגבוהה – ולכן הערכתם לאזרחות הישראלית רבה יותר.

איור 3: עמדות כלפי האזרחות הישראלית (לפי גיל, דת, ורמת השכלה)

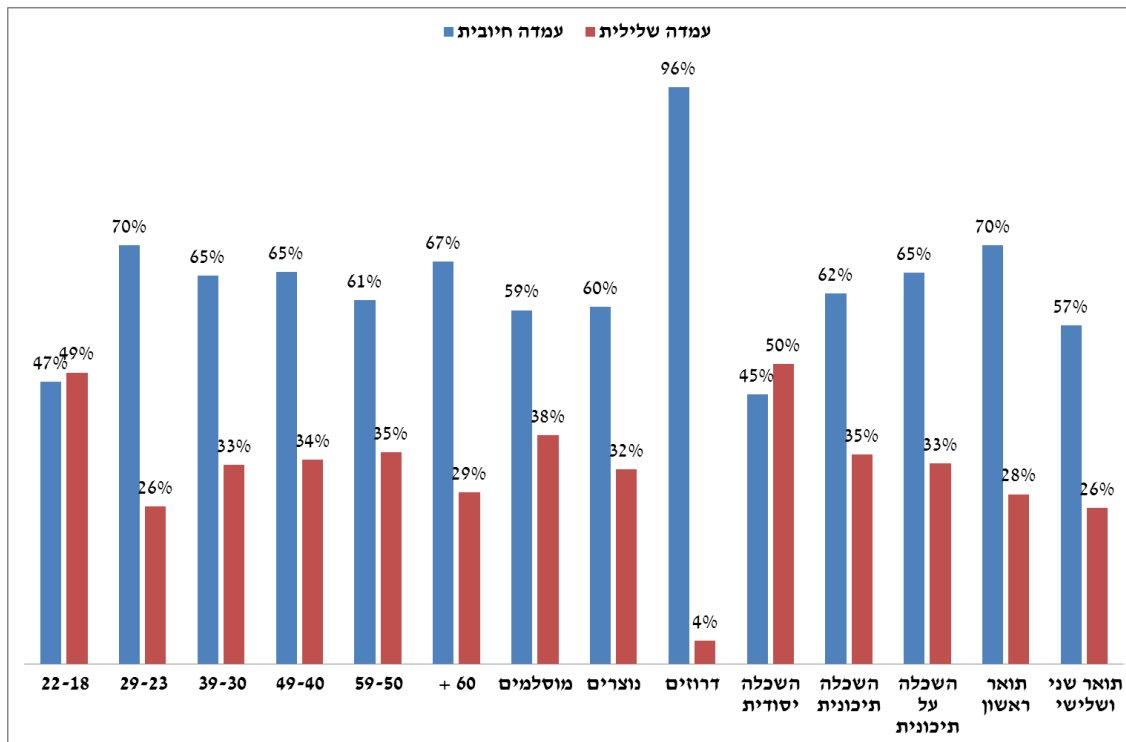
חווית החיים בישראל מצטיירת באור חיובי יותר. עמדותיהם של הצעירים בני 18–22 מתאזנות בין הרואים בחיוב את חווית החיים בישראל (47.1%) לבין הרואים אותה באור שלילי (48.6%). יצוין כי שיעור הצעירים בגילים הללו שדעתם חיובית מאוד על החיים בישראל (36.8%) גבוה משיעור הצעירים שמחזיקים בעמדה שלילית מאוד בתחום זה (26.5%). בשאר קבוצות הגיל ניכר רוב ברור (בין 60% ל-70%) למחזיקים בעמדה חיובית כלפי תנאי החיים בישראל.

בפילוח התשובות לפי דת נמצא כי הציבור הערבי חצוי בין מוסלמים ונוצרים מכאן לבין דרוזים מכאן. בקרב הדרוזים שורר קונסנזוס של דעה חיובית (96.2%) בדבר האזרחות הישראלית וחווית החיים בישראל. רוב המוסלמים והנוצרים אמנם מחזיקים בעמדה חיובית בסך הכול כלפי האזרחות (56.0% ו-54.1%, בהתאמה) וכלפי תנאי החיים במדינה (59.0% ו-59.5%, בהתאמה), אולם חלק לא מבוטל משתי הקבוצות הללו מותח ביקורת חריפה על תחומים אלה. כשליש ויותר מן המוסלמים והנוצרים מחזיקים בעמדה שלילית כלפי האזרחות הישראלית (39.5% ו-37.9%, בהתאמה) וכלפי תנאי החיים במדינה (38.1% ו-32.4%, בהתאמה).

נראה כי בעלי ההשכלה התיכונית ומעלה מתרשמים לחיוב מן האזרחות הישראלית ומתנאי החיים במדינה. רק שליש מהם מחזיקים בעמדה ביקורתית כלפי האזרחות וכלפי תנאי החיים במדינה. ככלל, נמצא קשר ישר בין רמת ההשכלה לבין התרשמות חיובית במידה רבה מהאזרחות הישראלית: 36.9% מבעלי ההשכלה התיכונית מחזיקים בעמדה חיובית מאוד כלפי האזרחות

הישראלית, ושיעור זה עולה על 45% בקרב בעלי תואר ראשון ומעלה. תמונה הפוכה מצטיירת בקרב בעלי ההשכלה היסודית: מחציתם מחזיקים בעמדה שלילית כלפי האזרחות הישראלית (55.2%) וכלפי תנאי החיים במדינה (50.0%).

איור 4: עמדות כלפי תנאי המחיה בישראל (לפי גיל, דת, ורמת השכלה)

תחושות אישיות: חופש אישי, שייכות למדינה, יציבות

לנשאלים הוצגו כמה שאלות הקשורות לתחושותיהם האישיות כאזרחי המדינה. כל אחד התבקש להעריך באיזו מידה הוא נהנה מתחושה של חופש אישי, באיזו מידה הוא מרגיש שייכות למדינת ישראל ובאיזו מידה הוא נהנה מתחושה של יציבות. הנשאלים התבקשו לדרג את תחושותיהם על פי סולם העולה מ-1 (הנמוך ביותר) עד 10 (הגבוה ביותר). לאחר מכן קובצו התשובות לשלושה מקבצים: במידה מועטה (ציונים 1-4), במידה בינונית (5-7) ובמידה רבה (8-10). בצד זאת חושב ממוצע משוקלל של התשובות בסולם 1 עד 10.

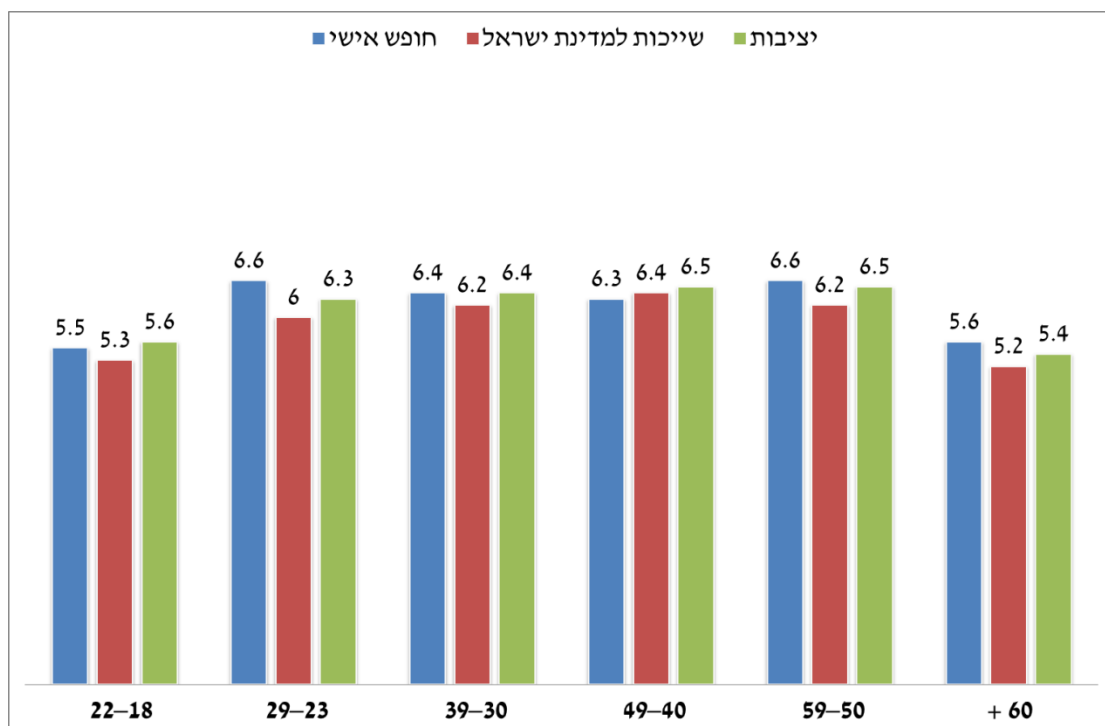
כמעט מחצית מהנשאלים ציינו כי הם נהנים במידה רבה מתחושה של חופש אישי (46.2%), מתחושת שייכות למדינת ישראל (45.3%) ומתחושה של יציבות (46.3%). מנגד, כשליש מתוכם העידו שהם נהנים במידה מועטה בלבד מתחושות של חופש אישי (29.9%), מיציבות (32.8%) או מתחושת שייכות למדינת ישראל (35.4%). הממוצע המשוקלל של תשובות הנסקרים מלמד כי הם העניקו בסך הכול ציון בינוני לכל אחת מן השאלות (בין 6.0 ל-6.3), אולם יש לשים לב כי רק חלק קטן מתוכם (כחמישית בממוצע) אכן העניק ציון בינוני לכל אחת מהשאלות. לשון אחר, תשובותיהם של הנסקרים מתאפיינות בשונות רבה. ממצא זה מלמד כי עמדת האוכלוסייה הערבית כלפי תחומים אלה נעה בתווך שבין שני קטבים: בין שביעות רצון לבין חוסר שביעות רצון.

לוח 2: תחושות אישיות

הדירוג	חופש אישי	שייכות למדינת ישראל	יציבות
במידה מועטה (1 – 4)	29.9%	35.4%	32.8%
במידה בינונית (5 – 7)	22.5%	17.4%	19.2%
במידה רבה (8 – 10)	46.2%	45.3%	46.3%
לא יודע	1.4%	1.9%	1.7%

פילוח תשובות הנסקרים לפי קבוצות גיל מלמד כי הצעירים ביותר (בני 18–22) והמבוגרים ביותר (60 ומעלה) מעידים כי הם חשים חופש אישי, יציבות ושייכות למדינה במידה מועטה יחסית לשאר קבוצות הגיל. בארבע קבוצות הגיל העיקריות, מ-23 עד 59, התקבלו תוצאות דומות זו לזו, גבוהות באופן מובהק מעמדות הצעירים ביותר ומעמדות המבוגרים ביותר. ניתן להסביר את עמדותיהן של "קבוצות השוליים" בחברה בכך שהצעירים והמבוגרים תלויים במשפחתם ובסביבה החיצונית במידה רבה יותר משאר קבוצות הגיל. מסיבה זאת הם מדווחים שהם חשים חופש אישי ויציבות במידה מעטה יותר. בתחום השייכות למדינת ישראל ניתן לשער כי בני 23 עד 59, שהם כוח העבודה העיקרי, נתונים בשיא התערותם בחברה הישראלית בזכות עבודתם. משום כך הם מעידים על תחושות של שייכות רבה יותר למדינה בהשוואה לצעירים (שטרם נכנסו לשוק העבודה) או למבוגרים (שכבר פרשו ממנו).

איור 5: מדד התחושות האישיות לפי קבוצות גיל (סולם 1 עד 10)

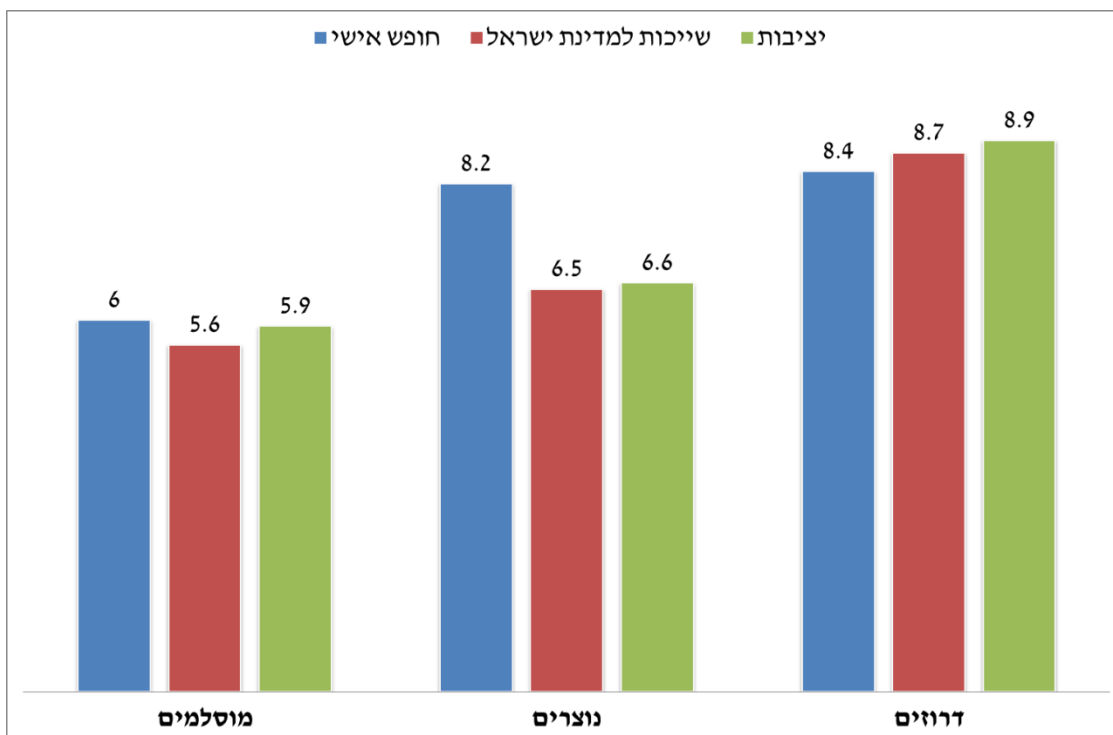

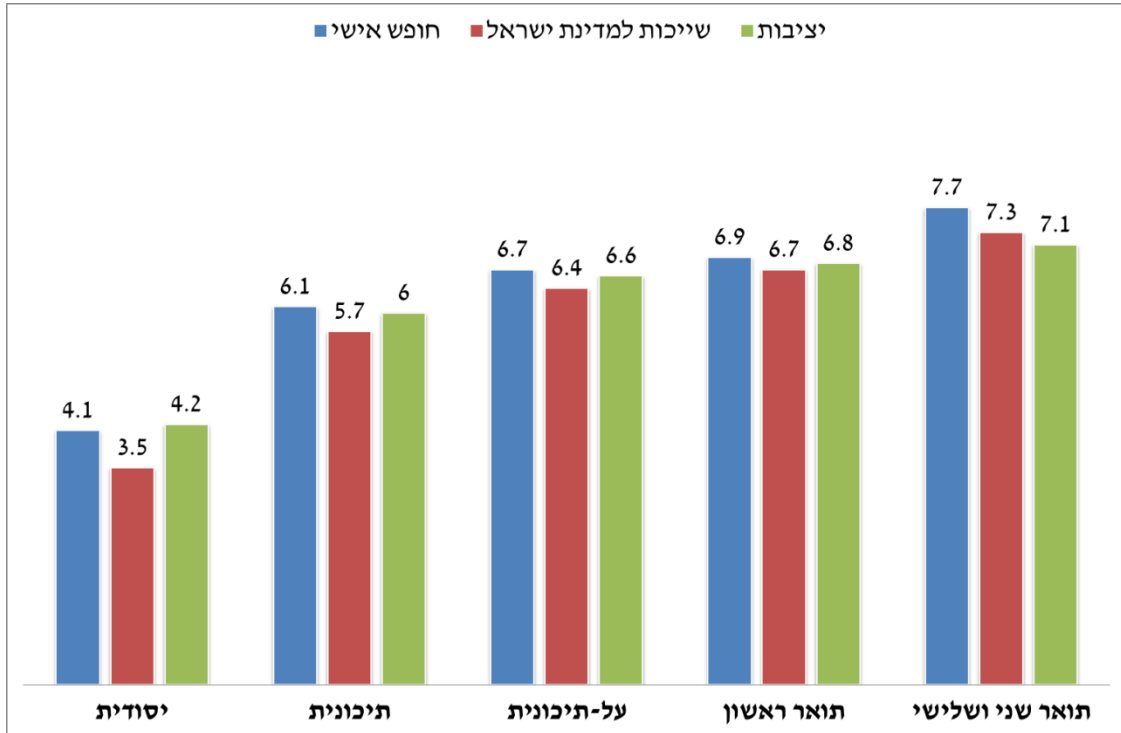
הבדלים מובהקים נרשמו בפילוח התשובות לפי דת. הציבור המוסלמי, שהוא רוב הציבור הערבי במדינה, נהנה במידה מועטה באופן מובהק מתחושות של חופש אישי, יציבות ושייכות למדינה ביחס לנוצרים ועוד יותר מזה ביחס לדרוזים. שליש מהמוסלמים מדווחים על תחושות נמוכות של חופש אישי (33.4%) ושל יציבות מועטה (36.8%). מן התשובות על תחושת השייכות למדינה בקרב המוסלמים עולה ממצא מעניין: שיעור המדווחים על תחושה של שייכות מעטה (40.2%) דומה לשיעור המדווחים על תחושת של שייכות גבוהה (40.9%). נראה אפוא שהדעות בציבור המוסלמי חלוקות בעניין זה. אשר לדרוזים, תחושותיהם החיוביות הגבוהות בשלושת התחומים שנבדקו בולטות באופן מובהק בהשוואה לתחושותיהם של המוסלמים ושל הנוצרים.

תשובות הנסקרים לפי רמת השכלה מעידות על קשר ישר בין רמת ההשכלה לבין תחושות חיוביות כלפי שלושת התחומים שנבדקו. לשון אחר, ככל שרמת ההשכלה עולה, הנסקרים מעידים על תחושה של חופש אישי רב יותר, יציבות רבה יותר ותחושת שייכות חזקה יותר למדינת ישראל. במיוחד בולטת לעין העובדה שיותר ממחצית הנסקרים בעלי השכלה יסודית מדווחים על תחושה של חופש אישי מועט (53.4%) ושל יציבות מעטה (55.2%). שני שלישים מבעלי ההשכלה היסודית (65.5%) מעידים על תחושת שייכות רופפת למדינת ישראל ורק 15.5% מהם מעידים על תחושת שייכות חזקה למדינה. עמדות אלה הן תמונת ראי לעמדותיהם של בעלי תואר שני ושלישי: 65.2% מהם מעידים על תחושת שייכות חזקה למדינה ורק 17.4% מעידים על תחושת שייכות רופפת.

איור 6: מדד התחושות האישיות לפי הדת (בסולם 1 עד 10)

איור 7: מדד התחושות האישיות לפי רמת ההשכלה (סולם 1 עד 10)

מה הכי מדאיג אותך ואת משפחתך?

הנסקרים התבקשו להתמקד בסוגיות המטרידות אותם בחיי היום-יום. הוצגו בפניהם עשרה תחומים בסדר אקראי והם התבקשו לבחור מתוכם תחום אחד המדאיג אותם ואת משפחתם יותר מכול. תשובותיהם של הנסקרים מופיעות להלן בסדר חשיבות יורד.

לוח 3: מהו הנושא המדאיג ביותר אותך ואת משפחתך?

שיעור ההסכמה	הנושא
22.9%	ביטחון אישי / פשיעה / אלימות
20.9%	גזענות
16.4%	כלכלה ותעסוקה
9.9%	סוגיות הקשורות בפלסטינים
9.8%	שוויון
5.7%	תהליך השלום
4.5%	בריאות
3.8%	השכלה
1.6%	עניינים מוניציפליים
0.7%	רווחה
3.8%	לא יודע / מסרב לענות

הממצאים מלמדים בבירור כי מעייניו של הציבור הערבי נתונים לסוגיות הקשורות בחיי היום-יום שלו ופחות מזה לסוגיות חיצוניות כגון תהליך השלום או עניינים הקשורים לפלסטינים. דאגותיו של רוב הציבור הערבי (60.2% בסך הכול) ממוקדות בשלושה תחומים: האלימות הפושה ביישובים הערביים בשנים האחרונות (כ-1,200 מקרי רצח ביישובים הערביים משנת 2000, כ-60 מקרים בשנת 2017 לבדה), גזענות כלפי הציבור הערבי וענייני כלכלה ותעסוקה.

פילוח התשובות לפי גיל מראה כי שלושת התחומים המצוינים לעיל מעסיקים את הציבור הערבי בכל קבוצות הגיל למעט הצעירים ביותר (בני 18–22) והמבוגרים ביותר (בני 60 ויותר). בני 23–29, השרויים בעיצומו של תהליך ההשתלבות בשוק התעסוקה הישראלי, מוטרדים יותר מבעיות הקשורות לכלכלה ותעסוקה. לעומת זאת, הדאגה העיקרית של בני 30 עד 59, שהתבססו וכבר הקימו משפחות, נתונה לשלומם של בני ביתם, ולכן הביטחון האישי מעסיק אותם יותר משהוא מעסיק את בני קבוצות הגיל האחרות. בצד זאת, רבע מבני קבוצת הגיל הצעירה ביותר מדרגים את הגזענות כבעיה המטרידה אותם יותר מכול. דירוגם מבטא את ההלם התרבותי שהם חווים בעקבות המפגש הישיר הראשון עם חברת הרוב היהודי.

פילוח התשובות לפי דת מראה כי האלימות והפשעה מעסיקות במידה רבה את הציבור הנוצרי (28.4%) ואת הציבור הדרוזי (30.4%), ובאופן מובהק בשיעור גבוה יותר מהציבור המוסלמי (21.7%). ייתכן שאפשר להסביר את תחושות היעדר הביטחון של הנוצרים ושל הדרוזים במתיחות השוררת ביישובים ערביים בגליל שבהם דרים בכפיפה אחת בני דתות שונות (כגון אבו סנאן, שפרעם ומע'אר). המוסלמים מדרגים גם את הגזענות כבעיה המטרידה אותם ביותר (22.0%) בצד החשש לביטחון האישי. מעניין ששיעור הדרוזים (19.0%) המציינים את הגזענות כבעיה המטרידה ביותר גבוה באופן מובהק משיעור הנוצרים (14.9%) המציינים זאת. ממצא זה מעיד על דיכטומיה מסוימת בציבור הדרוזי בין התחושה כי המדינה היא חלק בלתי נפרד מזהותו (כפי שנראה להלן) לבין תחושת דחייה וגילויי גזענות מצד הרוב היהודי. לשון אחר, חלק לא מבוטל מהדרוזים עדיין מרגישים שהחברה הישראלית-יהודית דוחה אותם, אף שרבים מהם משרתים בכוחות הביטחון ומשולבים בהוויה הישראלית-ציונית הרבה יותר מכלל האוכלוסייה הערבית.

שאלת השוויון

הסקר ביקש לבדוק כיצד תופסים האזרחים הערבים את מצב השוויון במדינה. השאלה שהוצגה לנשאלים הייתה: "בהתייחס למעמדך כאזרח ערבי בישראל, האם אתה מרגיש שבדרך כלל היחס כלפיך שוויוני או לא שוויוני?" התשובות מעידות כי הציבור הערבי חצוי בדעתו בשאלה זו. אמנם מחצית מהנשאלים (51.1%) מאמינים כי הציבור הערבי זוכה ליחס שוויוני, אולם לא ניתן להתעלם מכך ששליש מציבור זה (30.2%) משוכנעים כי היחס כלפיהם אינו שוויוני כלל.

לוח 4: האם אתה, כאזרח ערבי במדינה, זוכה ליחס שוויוני או לא שוויוני?

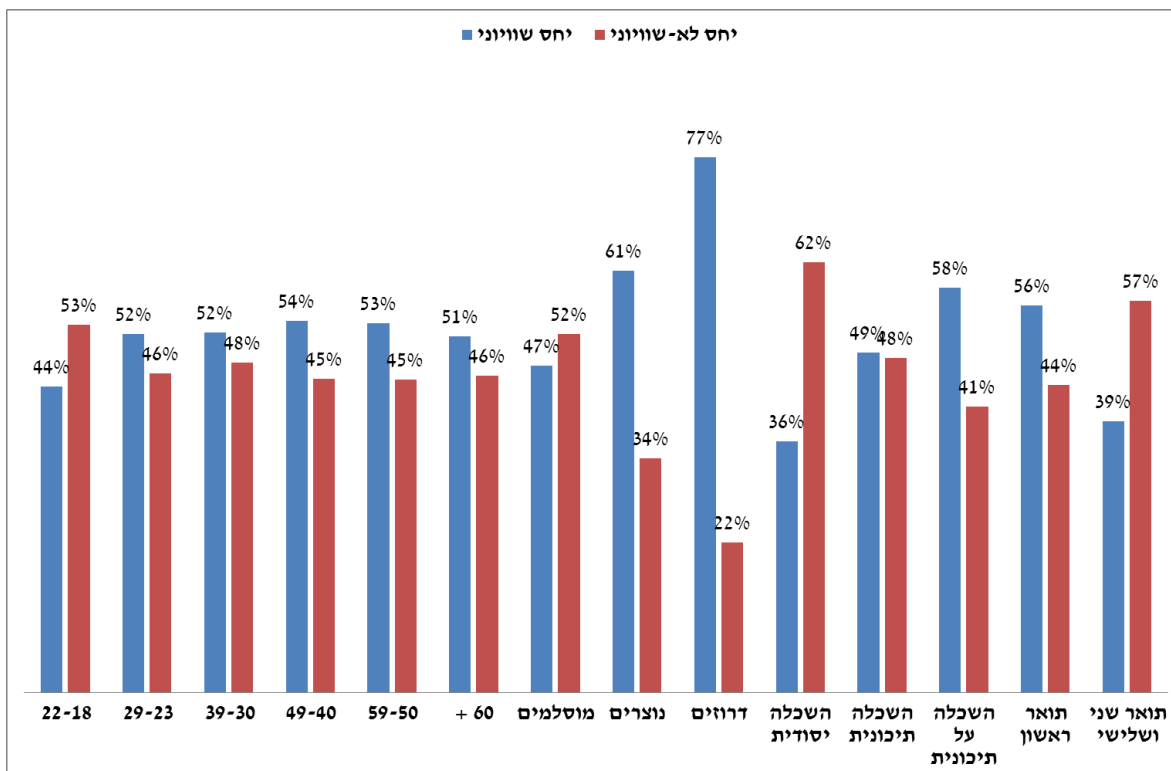
	השיעור	התשובה
שוויוני בסך הכול 51.1%	20.1%	שוויוני מאוד
	31.0%	די שוויוני
לא שוויוני בסך הכול 47.0%	16.8%	די לא שוויוני
	30.2%	לא שוויוני במידה רבה
	1.9%	מסרב לענות / לא יודע

בפילוח לפי גיל נמצא כי הצעירים בני 18–22 מחזיקים בדעה הספקנית ביותר בעניין השוויון. 53.0% מהם מאמינים כי היחס כלפיהם אינו שוויוני, ומתוכם 36.8% סבורים כי היחס כלפיהם אינו שוויוני במידה רבה. בני הגילים האחרים מחזיקים בדעה מאוזנת יותר וסבורים כי היחס כלפיהם שוויוני בסך הכול. עם זאת, בין רבע לשליש מן הנסקרים בכל קבוצות הגילים סבורים שהיחס כלפיהם אינו שוויוני במידה רבה.

בפילוח לפי דת נמצא כי הציבור המוסלמי שבע רצון פחות מכול ממצב השוויון במדינה. אמנם דעותיהם של המוסלמים חלוקות, אולם הכף נוטה לצד חובה: מחצית מהמוסלמים חשים כי הם אינם נהנים משוויון במדינה ושליש מהם סבורים כי היחס כלפיהם אינו שוויוני כלל. הנוצרים מאמצים עמדה חיובית יותר: רובם (60.8%) סבורים שהם נהנים משוויון במידה רבה עד מידה מסוימת, ושליש מהם (33.8%) סבורים כי היחס כלפיהם אינו שוויוני. שביעת רצון גבוהה במיוחד נרשמה בציבור הדרוזי: רובם הגדול (77.2%) מעידים שהיחס כלפיהם שוויוני בסך הכול.

ממצא מעניין התקבל מניתוח תשובות הנוסקרים לפי השכלה. בעלי השכלה יסודית סבורים ברובם (62.1%) כי אין הם זוכים ליחס שוויוני במדינה. עמדה זו הולמת את עמדותיהם של חברי קבוצה זו בשאר התחומים שהוצגו לעיל. עם זאת, מתברר כי גם בקרב בעלי תואר שני ושלישי שוררת תחושה כי אין הם זוכים ליחס שוויוני (56.5%). עמדתם של בעלי התארים הגבוהים ביותר הפוכה מזו של בעלי ההשכלה העל-תיכונית ושל בעלי תואר ראשון – רובם סבורים כי היחס כלפיהם שוויוני (58.4% מבעלי ההשכלה העל-תיכונית ו-55.8% מבעלי התואר הראשון). הסבר אפשרי לכך הוא שבעלי תואר שני ושלישי שופטים בעין ביקורתית יותר את מהות השוויון שהאזרחים הערבים במדינה זוכים לו. יש להניח שעמדתם מושפעת גם מניסיונם האישי: אזרחים אלה התקדמו היטב באופן אישי, אולם בשלב כלשהו הקריירה שלהם נתקלת ב"תקרת זכוכית" המונעת מהם להגשים את שאיפותיהם המקצועיות והאישיות.

איור 8: האם אתה, כאזרח ערבי במדינה, זוכה ליחס שוויוני או לא שוויוני? (לפי גיל, דת ורמת השכלה)

הייתכן שאזרח ערבי יהיה ראש ממשלה או נשיא מדינת ישראל?

הסקר ביקש לבחון באיזו מידה מאמינים האזרחים הערבים בשימותו של עקרון השוויון. החוק קובע כי כל אזרח בישראל זכאי להיבחר לתפקיד נשיא המדינה או לתפקיד ראש הממשלה. בהיסטוריה הפוליטית של הציבור הערבי בישראל זכורה פרשת מועמדותו של עזמי בשארה לתפקיד ראש הממשלה ערב הבחירות לכנסת ה-15 שנערכו במאי 1999. בשארה הציג את מועמדותו כחודשיים לפני מועד הבחירות אולם הסיר אותה ימים ספורים לפני יום הבחירות. לימים העיד בשארה כי הצגת מועמדותו לתפקיד ראש ממשלת ישראל הייתה צעד של מחאה ותו לא. הוא לא האמין כלל שייבחר לתפקיד ואף לא התכוון לכך. לאחרונה שב הנושא ועלה לסדר היום כאשר ח"כ אחמד טיבי (שנבחר לראשונה לכנסת ברשימה משותפת עם בשארה ב-1999)

דיבר על כך בריאיון לרשת סי-אן-אן, ובו הצהיר כי אם תהיה מדינה אחת משותפת לישראלים ולפלסטינים, הוא יהיה ראש הממשלה. לאחר מכן העניק טיבי ריאיון ל"הארץ", ובו הבהיר כי אינו דוגל בפתרון המדינה האחת, וכי למרות שאיפותיו האישיות, האמירה בדבר מועמדותו הייתה היפותטית בלבד ואין הוא מאמין באמת ובתמים כי יהיה ראש הממשלה ביום מן הימים. אף על פי כן, דבריו אתגרו את השיח הרווח.²

הנסקרים נתבקשו לחוות את דעתם מתי ייבחר אזרח ערבי לתפקיד נשיא המדינה או לתפקיד ראש הממשלה. התשובות מלמדות כי מחצית מהנשאלים (51.4%) משוכנעים כי מדובר בתרחיש דמיוני שלא יתממש לעולם. תשובה זו התקבלה לרוחב כל חתכי המדגם, לרבות הנשאלים המתייחסים לישראל באופן חיובי או הנשאלים המרגישים כי היחס כלפיהם שוויוני. מעניין שגם מחצית מהנשאלים שהעידו כי השתתפו בבחירות הקודמות (52.7%) ומהנשאלים שהעידו כי סביר מאוד שישתתפו בבחירות הבאות (51.7%), אינם מאמינים כלל כי בעתיד ייבחר אזרח ערבי לתפקיד נשיא המדינה או ראש הממשלה.

מנגד, כמעט שליש מהנשאלים (29.2%) סבורים כי תרחיש כזה עשוי להתממש בעתיד. חלק ניכר מהם (19.6% מכלל הנסקרים) סבורים כי הדבר יתרחש בתוך 20 שנה לכל היותר, והם מאמינים כי יזכו לראות זאת עוד בימי חייהם.

לוח 5: מתי ייבחר אזרח ערבי בישראל לתפקיד נשיא המדינה או ראש הממשלה?

שיעור המשיבים	התשובה
29.2%	בתוך 10 שנים
	בתוך 20 שנה
	במהלך חיי
	בחיי ילדיי
51.4%	לעולם לא
15.2%	לא יודע
4.2%	מסרב לענות

היש תקווה אמיתית שיבוא יום וייבחר ראש ממשלה ערבי בישראל? תשובותיהם של המשתתפים בקבוצות המיקוד מספקות מענה חד-משמעי לשאלה זו. תגובתם הראשונה למשמע השאלה הייתה: "האם זו שאלה רצינית?!" כשנתבקשו להרהר בכל זאת בשאלה ולחוות את דעתם, הביעו המשתתפים עמדות נחרצות שהתרחיש אינו מציאותי. אחד המשתתפים נימק את עמדתו: "זה אף פעם לא יקרה. גם אם נתקרב לזה, הם [חברי הכנסת] ישנו את החוקים בדיוק כפי שעשו עם העלאת אחוז החסימה לכנסת. זה היה מכוון אז נגדנו". משתתפים אחרים אמרו: "בישראל, ערבים הם אזרחים מדרגה שנייה. כך מורכבת המדינה"; "הציבור הישראלי [יהודי] לא יקבל את זה"; "ערבי לא יכול לעמוד בראש מדינה ששונאת ערבים". אחד המשתתפים קבע בפסקנות: "אני מתנגד לכך שערבי יהיה ראש ממשלה של ישראל".

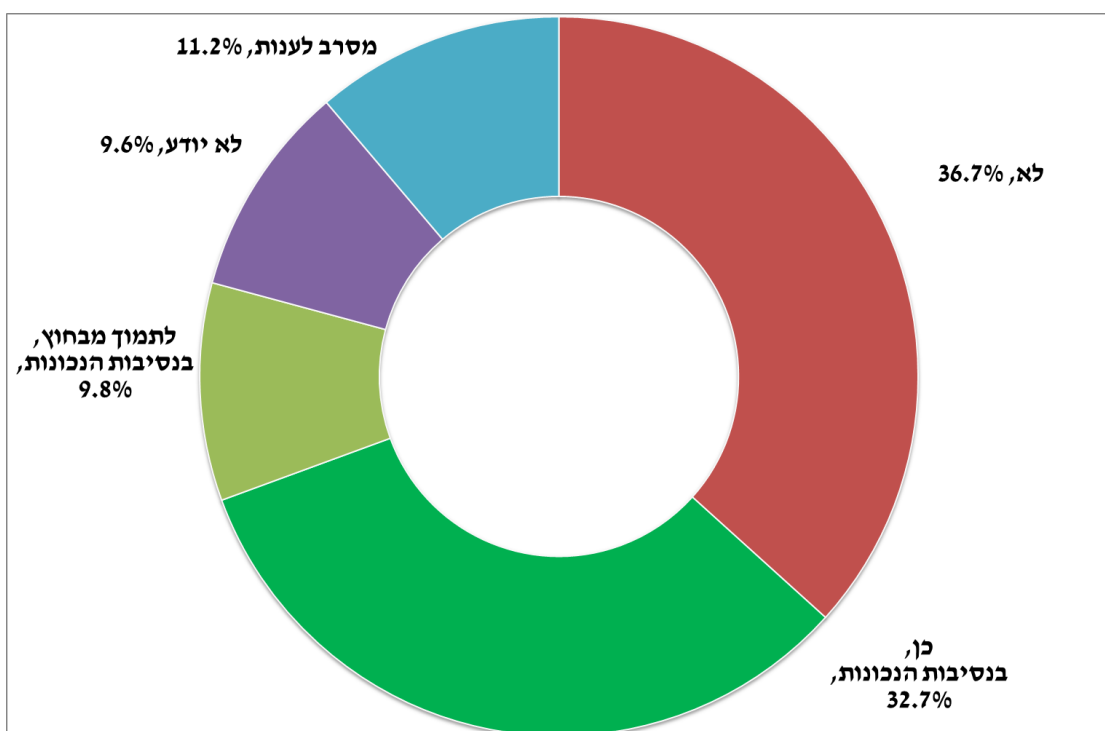
נראה כי הציבור הערבי תמים דעים שאזרח ערבי לא ייבחר לתפקיד ראש הממשלה משום שתרחיש כזה אינו מציאותי ומשום שהציבור הערבי עצמו אינו מעוניין בכך. ממצא זה עולה בבירור מתגובתם של הנסקרים לשאלה אם ירגישו גאווה או מבוכה אם יתמנה קרוב משפחתם לאחד התפקידים האלה: חבר כנסת, שר בממשלה, נשיא המדינה, ראש ממשלה. רוב ברור בקרב הנשאלים העיד כי יחוש גאווה אם ייבחר קרוב משפחתם לתפקיד חבר כנסת (72.5%), לתפקיד שר (73.3%) או אף לתפקיד נשיא המדינה (73.6%). רק מיעוט קטן מן הנשאלים העיד כי יחוש מבוכה אם ייבחר קרוב משפחתם לאחד התפקידים הללו (ח"כ – 15.5%, שר – 16.1%, נשיא – 16.5%). ממצאים אלה מעידים כי הציבור הערבי סבור כי יש תוחלת להשתתפותו בפוליטיקה. לעומת זאת, מחצית מהנשאלים (49.5%) ציינו כי יחושו מבוכה אם ייבחר קרוב משפחתם לתפקיד ראש ממשלה, ורק 41.6% ציינו כי יחושו גאווה על כך. מעניין שבפילוח תשובות הנסקרים לפי דת לא נמצאו הבדלים מובהקים בין עמדות המוסלמים, הנוצרים והדרוזים. מתברר כי דווקא הדרוזים היו חשים מבוכה רבה יותר (57.0%) משהיו חשים המוסלמים (48.7%) או הנוצרים (52.7%) אילו נבחר קרוב משפחתם לתפקיד ראש הממשלה.

² "אחמד טיבי כבר מוכן להיות ראש ממשלת המדינה האחת", הארץ, 2 במרס 2017.

השתתפות פוליטית: האם מפלגה ערבית צריכה להצטרף לממשלה?

לנסקרים הוצגו אפשרויות אחדות לגבי שאלת ההשתתפות הפוליטית של מפלגות ערביות בישראל ולגבי הצטרפותן האפשרית לממשלה כלשהי בעתיד. על פי הממצאים, רק 36.7% מתנגדים להצטרפות מפלגה ערבית לממשלה או לתמיכה בה מחוץ לקואליציה (כפי שתמכו המפלגות הערביות בממשלת רבין-פרס בשנים 1992–1996 בלא להצטרף לקואליציה ולממשלה). לעומת זאת, 42.5% תומכים בהצטרפות מפלגה ערבית לממשלה "בנסיבות הנכונות" או בתמיכה בה מבחוץ באותם תנאים: רוב מכריע מתוכם, 32.7% מכלל הנסקרים, תומכים בהצטרפות לממשלה אם יבשילו התנאים לכך. 9.8% נוספים מהנשאלים השיבו כי מפלגה ערבית "אינה צריכה להצטרף לממשלה, אך יכולה לתמוך בה מבחוץ בנסיבות הנכונות" (20.8% אינם יודעים או סירבו להשיב).

איור 9: האם על מפלגה ערבית להצטרף לממשלה?

שיעור גבוה זה של מצדדים לא רק בתמיכה מבחוץ אלא בהצטרפות לקואליציה ואף בישיבה בממשלה בתנאי שהציבור הערבי יוכל להסכים לקווי היסוד שלה ולמדיניותה, מעיד על הרצון הגובר והולך בהשתלבות בחיים הפוליטיים ובהשתתפות מלאה בהם. הדבר ניכר גם בעלייה בשיעור ההצבעה בבחירות האחרונות ובציפיות להשתתפות רבה יותר בפוליטיקה שניכרו בתגובות הכלליות בציבור הערבי לאחר הקמת הרשימה המשותפת של המפלגות הערביות והתמודדותה בבחירות האחרונות.

מפילוח תשובות הנסקרים לפי דת עולה כי 35.8% מהמוסלמים מתנגדים להצטרפות מפלגה ערבית לממשלה, 34.1% תומכים בהצטרפות בתנאים הנכונים, ו-9.5% מצדדים בתמיכה מבחוץ בתנאים אלה. התשובות בקרב הנוצרים דומות מאד למוצע הכללי של תשובות הנסקרים (כפי שמוצג לעיל). לעומת זאת, דווקא בקרב הדרוזים שיעור המתנגדים להצטרפות מפלגה ערבית לממשלה גבוה יחסית, 46.8%; רק 25.3% תומכים בהצטרפות בתנאים הנכונים, ו-7.6% בלבד מצדדים בתמיכה מבחוץ באותם תנאים. ניתן להסביר תופעה זאת בכך שרובם המכריע של המצביעים הדרוזים נוהגים לתת את קולותיהם למפלגות ציוניות בבחירות לכנסת ולא למפלגות ערביות, ומכאן גם ההתנגדות היחסית להצטרפות מפלגה ערבית לממשלה.

פילוח הממצאים על פי גיל מראה כי בין הצעירים בני 18–22 ניכרת תמיכה רבה במיוחד בהצטרפות לממשלה, 37.5%, לעומת 35.2% המתנגדים לכך ו-7.4% המצדדים בתמיכה בממשלה מבחוץ. בקבוצת המבוגרים, בני 50–59, התנגדו 37.7% להצטרפות לממשלה, 25.4% תמכו

בהצטרפות ושיעור גבוה יחסית, 12.3%, צידדו בתמיכה מבחוץ. נראה כי הניסיון ההיסטורי של השנים 1992–1996, הזכור למבוגרים, הביא לידי הטייתם של בני קבוצת הגיל המבוגרת, אך הרצון של הצעירים בשינוי והצורך להשתלב בחברה הישראלית ניכרים היטב בתשובות על שאלה זו. לא היו הבדלים משמעותיים בפילוח התשובות לפי השכלה, מלבד השיעור הנמוך ביותר בתמיכה מבחוץ (5.1%) בקרב בעלי ההשכלה היסודית, הנוטים לתמוך בהצטרפות לממשלה במידה רבה יותר (29.3%). שיעור המצדדים בתמיכה מבחוץ עולה בהדרגה עד 15.1% בקרב בעלי תואר ראשון, לעומת שיעור של 25.5% של התומכים בהצטרפות לממשלה. ייתכן שעמדה זו נובעת מתודעה פוליטית מפותחת יותר בקרב המשכילים, היות שתמיכה בקואליציה מבחוץ בלא להצטרף לממשלה ובנסיבות המתאימות בלבד, כמובן, היא העמדה שהביעו אחדים מראשי הרשימה המשותפת.

עמדות כלפי מוסדות המדינה

הנסקרים נשאלו על עמדותיהם כלפי שורה של מוסדות ממלכתיים: הכנסת, הרשויות המקומיות, בית המשפט העליון, בתי הדין השרעיים, הממשלה, ראש הממשלה, נשיא המדינה, הצבא והמשטרה. באורח מפתיע מעט, לא נמצאו פערים גדולים מאוד ביחסם של הנסקרים למוסדות השונים ולעיתים קרובות הוצגו בתשובות דפוסים דומים. עם זאת, נמצאו הבדלים קטנים יחסית המלמדים על היחס הכללי של הציבור הערבי למוסדות המדינה. למשל, 22.4% הצהירו על יחס חיובי מאוד לכנסת, 22.5% על יחס די חיובי, 23.7% על יחס די שלילי ו-24.5% הביעו יחס שלילי מאוד לכנסת. בסה"כ **44.9% הביעו יחס חיובי לבית הנבחרים הישראלי, ו-48.3% הביעו יחס שלילי**. אשר לרשות המקומית שבה הם חיים, 45.9% הביעו יחס חיובי ו-49% הביעו יחס שלילי; ממצא זה אינו מפתיע בהתחשב בבעיות הקשות שעמן מתמודד השלטון המקומי. לבית המשפט העליון, המצטייר במקרים רבים כמגן על זכויות המיעוט, תדמית חיובית יותר: 25.1% הביעו כלפיו עמדה חיובית מאוד ו-22.5% הביעו עמדה די חיובית. 20% הצהירו על יחס די שלילי כלפיו ו-23.6% הביעו יחס שלילי מאוד. בסה"כ **47.6% הביעו יחס חיובי לבית המשפט העליון ו-43.6% הצהירו על יחס שלילי**. לעומת זאת, רק 43.3% הביעו יחס חיובי לממשלה ו-50.3% הפגינו כלפיה יחס שלילי.

התוצאות המפתיעות ביותר התגלו ביחס למשטרה: 30.5% הצהירו על יחס חיובי מאוד, 18.3% על יחס די חיובי, 19.1% הביעו יחס די שלילי ו-26.8% הצהירו על יחס שלילי מאוד. בסה"כ **48.7% הביעו יחס חיובי למשטרה, ורק 45.9% הצהירו על יחס שלילי**. ממצאים אלה אינם עולים בקנה אחד עם הידוע על התנגשויות חוזרות ונשנות בין המשטרה לבין הציבור הערבי, למשל באום אל-חיראן בינואר 2017, אך ניתן להסבירם בשיעור הגבוה של המביעים חשש לביטחון האישי ולחשש מפני פשיעה, שהמשטרה היא הכתובת לפתרונם. ממצא מפתיע נוסף הוא היחס לצה"ל: **47.5% הביעו יחס חיובי לצבא לעומת 45.4% בלבד שהצהירו על יחס שלילי**. היחס החיובי ביותר מופגן כלפי נשיא המדינה, מוסד המזוהה בשנים האחרונות עם הנשיא המכהן ראובן ריבלין ועם יחסו המכיל למיעוט הערבי: **49.7% הצהירו על יחס חיובי לנשיא המדינה (ובהם 30.1% הביעו יחס חיובי מאוד למוסד הנשיאות). לעומת 42.5% בלבד שהביעו יחס שלילי**. לבתי הדין השרעיים, המקבילים לבתי הדין הרבניים בציבור היהודי, הצהירו 44.3% בלבד על יחס חיובי לעומת 43% שהביעו יחס שלילי.

לוח 6: עמדות כלפי מוסדות המדינה

הפער	עמדה שלילית			עמדה חיובית			המוסד
	סך הכול	במידה רבה	במידה מסוימת	סך הכול	במידה רבה	במידה מסוימת	
- 3.3%	48.2%	24.5%	23.7%	44.9%	22.5%	22.4%	הכנסת
- 3.1%	49.0%	26.7%	22.3%	45.9%	26.4%	19.5%	הרשויות המקומיות
4.0%	43.6%	23.6%	20.0%	47.6%	22.5%	25.1%	בית המשפט העליון
- 7.1%	50.4%	28.1%	22.3%	43.3%	21.7%	21.6%	הממשלה
7.1%	42.5%	25.0%	17.5%	49.6%	19.5%	30.1%	נשיא המדינה
1.3%	43.0%	23.5%	19.5%	44.3%	20.1%	24.2%	בתי הדין השרעיים
2.9%	45.9%	26.8%	19.1%	48.8%	18.3%	30.5%	המשטרה
2.1%	45.4%	26.1%	19.3%	47.5%	16.0%	31.5%	צה"ל

פילוח הממצאים מסביר כמה מהתוצאות המפתיעות יחסית. בקרב הנסקרים הדרושים נרשמה תמיכה רבה במוסדות המדינה, בראש ובראשונה במוסדות הביטחון, אך יש לזכור כי רבים מן הדרושים משרתים בהם. לא פחות מ-91.1% מהדרושים הביעו יחס חיובי לצה"ל ו-70.9% הצהירו על עמדה חיובית מאוד כלפיו. רק 8.9% מהדרושים הביעו עמדה שלילית כלפי הצבא. לעומת זאת, בקרב המוסלמים, שהם רובו המכריע של הציבור הערבי בישראל, הביעו 50% עמדה שלילית כלפי הצבא, אך 42.1% הצהירו על עמדה חיובית כלפיו – שיעור גבוה מהצפוי. הנוצרים ניצבים בתווך: 54.1% מהם הביעו עמדה חיובית כלפי הצבא, ורק ל-41.9% עמדה שלילית כלפיו. התמונה נשנית ביחס למשטרה: ל-87.3% מהדרושים יחס חיובי כלפיה לעומת 43.5% בלבד מהנסקרים המוסלמים – ל-50.6% מהם עמדה שלילית כלפי המשטרה. אשר לנוצרים, 56.8% מהם הצהירו על עמדה חיובית כלפי המשטרה ו-40.5% הצהירו על עמדה שלילית כלפיה. פילוח לפי גילים מראה כי בני 18–22 נוטים ליחס שלילי כלפי המשטרה – כך הצהירו 55.9% מהם לעומת 34.6% בלבד שהביעו יחס חיובי. לעומת זאת, כבר בגיל 23–29 חל מהפך: 51.7% רואים בחיוב את המשטרה לעומת 42% המתייחסים אליה בשלילה. ממצאים אלה כמעט אינם משתנים עד גיל 50–59: 56.6% הביעו יחס חיובי ו-41.8% הביעו שלילי. התמונה של יחסם של בני הגילים השונים כלפי צה"ל דומה.

אשר לבתי הדין השרעיים, מפתיע במקצת דווקא היחס של הנסקרים המוסלמים הנוטה יותר לשלילה: 46.5% הביעו כלפיהם עמדה שלילית לעומת 40.8% בלבד שהביעו יחס חיובי. לעומת זאת, יחסם של הנוצרים, שאינם נזקקים לשירותיהם של בתי דין אלה, חיובי יותר: 48.6% הצהירו על עמדה חיובית לעומת 40.5% שהביעו עמדה שלילית. בקרב הדרושים – שגם להם מערכת בתי דין דתיים משלהם – 70.9% רואים בחיוב את בתי הדין השרעיים, ורק 17.7% בשלילה – ממצא הנובע ללא ספק מהזדהות כללית עם הממסד ועם מוסדות השלטון. פילוח לפי גיל מראה שוב אמון מועט יותר מצד הצעירים: רק 32.4% מבני 18–22 הצהירו על יחס חיובי לבתי הדין השרעיים לעומת 54.3% בקרב בני שישים ומעלה.

ההשתייכות הדתית משפיעה במידה רבה גם ביחס למוסד הנשיאות. רק 45% מקרב המוסלמים מתייחסים בחיוב לנשיא המדינה ו-46.7% מתייחסים בשלילה, לעומת 59.5% מהנוצרים המתייחסים בחיוב ו-33.8% המתייחסים בשלילה. גם בתחום זה נמצא שרוב גדול ביותר בקרב הדרושים, 82.3%, מתייחסים בחיוב לנשיא המדינה ורק 15.2% הצהירו על עמדה שלילית כלפיו. בפילוח לפי גיל נמצא שוב יחס שלילי גבוה, 52.9%, בקרב בני 18–22 לעומת 34.6% בלבד שהביעו יחס חיובי. נתון זה שוב עלה בתלילות בקבוצת הגיל הבאה, 23–29, ובה 47.7% הצהירו על יחס חיובי לנשיא ורק 42.6% הביעו יחס שלילי. שיעור המצהירים על יחס חיובי כלפי הנשיא מטפס במתינות בקבוצות הגיל הבאות עד גיל 50–59, ו-60.7% הצהירו על יחס חיובי לנשיא ורק 36.9% הביעו יחס שלילי.

היחס הכללי השלילי יותר כלפי הממשלה בא לידי ביטוי גם בפילוח הממצאים על פי דת. בקרב המוסלמים, 54% הביעו יחס שלילי לממשלה ורק 39.2% הצהירו על יחס חיובי. בין הנוצרים, הנוטים יותר לתמוך במוסדות אחרים, נמצא כמעט איזון: 48.6% הביעו יחס חיובי לעומת 47.3% שהביעו יחס שלילי. גם בין הדרושים האמון בממשלה מועט יחסית ליחס כלפי מוסדות המדינה

האחרים הנהנים מאמון רב ביותר: רק 70.9% הצהירו על יחס חיובי, שיעור נמוך יחסית, ו-26.6% הביעו יחס שלילי – שיעור גבוה יחסית. בפילוח לפי גילים שוב נמצא יחס שלילי יותר (58.1%) בקרב בני 18–22 והוא מתמתן בקרב בני 23–29, אולם שלא כביחס למוסדות אחרים, לא נרשמה עלייה הדרגתית בשיעור היחס החיובי וגם בקרב בני 60 ומעלה עדיין היה שוויון בין היחס החיובי לשלילי: 47.1% בכל אחד.

גם כלפי בית המשפט העליון הביעו הנסקרים המוסלמים אמון מועט יחסית, 43.3% בלבד, לעומת 79.7% בקרב הדרוזים ו-54.1% בקרב הנוצרים. בפילוח לפי גילים שוב נמצא אמון מועט יחסית בקרב בני 18–22. שיעור זה מזנק ועולה בקרב בני 23–29, ומכאן מטפס במתינות.

כלפי הרשויות המקומיות הביעו 41.8% בלבד מהנסקרים המוסלמים יחס חיובי ו-52.7% הביעו יחס שלילי. בקרב הנוצרים הביעו 60.8% יחס חיובי ו-35.1% יחס שלילי, בקרב הדרוזים רק 64.6% הצהירו על יחס חיובי, שיעור נמוך יחסית, ואילו 34.2% הביעו יחס שלילי – שיעור גבוה יחסית, הנובע בוודאי מאזלת היד, מהשחיתות ומהסיאוב הנפוצים ברשויות מקומיות רבות, לפחות לפי התפיסה הרווחת בציבור.

כלפי הכנסת הביעו רק 39.2% מהנסקרים המוסלמים יחס חיובי לעומת 53% שהביעו יחס שלילי. 54.1% מהנסקרים הנוצרים הצהירו על יחס חיובי לכנסת ו-43.2% הביעו יחס שלילי, ובקרב הדרוזים גם בנושא זה הובעה תמיכה רבה במוסדות המדינה: 82.3% מהנסקרים הדרוזים הביעו יחס חיובי לכנסת לעומת 16.5% בלבד שהצהירו על יחס שלילי. כמו בתחומים האחרים, גם בתחום זה רק 31.6% מהנסקרים בקרב בני 18–22 הביעו יחס חיובי ואילו 62.5% ביטאו יחס שלילי, אך שיעור זה השתנה ל-37.5% מקרב בני 23–29 שהביעו יחס חיובי ו-50% שהצהירו על יחס שלילי. מכאן הוסיף שיעור המצהירים על יחס חיובי כלפי הכנסת לעלות עד 63.9% בקרב בני 50–59, ורק 33.6% מקבוצה זו הצהירו על יחס שלילי כלפיה.

עמדות כלפי המדיניות הכלכלית של הממשלה

הנסקרים נשאלו אם שמעו על תקציב תכנית החומש לשנים 2016–2020 בסך 15 מיליארד שקל עבור הציבור הערבי שאישרה הממשלה בדצמבר 2015. מתברר כי רק 36.4% מהם שמעו על כך, ואילו 45.2% לא היו ערים כלל לתכנית או לא ידעו במה מדובר בדיוק. 10.3% אף ענו כי זהו שקר או כי הדבר אינו נכון או שאינם מאמינים בכך. בפילוח לפי דתות לא נמצאו הפעם הבדלים משמעותיים בין נסקרים מוסלמים (35.3%) לבין נוצרים (37.8%) ששמעו על התקציב וידעו במה מדובר. בין הנסקרים הדרוזים נמצא שיעור גבוה מעט יותר שגילו ידע בנושא (46.8%) כנראה בגלל הנטייה לתמוך באופן כללי בממסד ולהפגין אהדה כלפיו.

לוח 7: באיזו מידה אתה בקי בתכנית ה-15 מיליארד של הממשלה (דצמבר 2015)?

	השיעור	התשובה
סך הכול בקי 36.4%	22.6%	בקי מאוד
	13.8%	בקי במידה מסוימת
סך הכול לא בקי 45.2%	11.3%	לא כל כך בקי
	33.9%	כלל לא בקי
	10.3%	זהו שקר / לא נכון / אינני מאמין לזה
	8.1%	לא יודע / מסרב לענות

שאלה נוספת שנשאלה בנושא השוויון הכלכלי עסקה במיסוי: האם האזרחים הערבים מקבלים בחזרה מהמדינה שיעור הוגן או בלתי הוגן של תקציבים מתוך המיסים שהם משלמים? ממצאי הסקר מראים כי בהתאם לדעה הרווחת בציבור הערבי (כפי שהשתקפה גם בקבוצות המיקוד), 50.7% מהנסקרים מאמינים כי אינם מקבלים באופן הוגן את החלק המגיע להם בתקציבי המדינה מתוך המיסים ששילמו. רק 43.6% מאמינים כי הם מקבלים בחזרה את התקציבים המגיעים להם באופן הוגן לאחר ששילמו מיסים.

בפילוח לפי דתות, רק 41.5% מהנסקרים המוסלמים מאמינים כי הם מקבלים בחזרה את התקציבים באופן הוגן לעומת 53.3% שמאמינים כי אינם מקבלים את התקציבים באופן הוגן.

מבין הנסקרים הנוצרים, 48.6% מאמינים כי הם מקבלים בחזרה תקציבים באורח הוגן לעומת 44.6% שאינם מאמינים בכך. שיעור גבוה יחסית בקרב הנסקרים הדרוזים, 36.7%, אינם מאמינים כי הם מקבלים בחזרה באופן הוגן את התקציבים המגיעים להם מתוך המיסים שהם משלמים, ושיעור נמוך יחסית, 58.2%, מאמינים כי היחס אליהם בסוגיה זו הוגן. בהתחשב בנטייתם הכללית של הנסקרים הדרוזים לענות בחיוב, נראה כי שיעורים אלה נובעים מתסיסה ומהתמרמרות בשל אי-השוויון הכלכלי בין המיעוט לבין הרוב במדינה.

תגובות דומות עלו בקבוצות המיקוד כלפי נושאים אלה. יש הרואים בתקציב החומש שינוי דרסטי, אחרים עדיין לא שמעו עליו. אשר למיסוי ולחלוקת העוגה התקציבית, הדעה הכללית גורסת כי הערבים אינם מקבלים את חלקם. אחד הדוברים אף טען כי "אנו משלמים מיסים בסכום של 34 מיליארד שקל והכול הולך לצבא". אחרים דיברו על אי-השוויון, ולדבריהם הוא ייפתר רק בהעדפה מתקנת. נראה כי בנושא זה אין פערים גדולים בין העמדה הקולקטיבית לבין העמדה האישית בציבור הערבי.

הגדרת הזהות העצמית

בפני הנסקרים הוצגו בסדר אקראי עשר הגדרות הנוגעות לזהותם העצמית והם נתבקשו לבחור מתוכן הגדרה אחת המתארת אותם בדרך הטובה ביותר.

ניתן לחלק את תשובות הנסקרים לארבע קטגוריות: (א) זהות ערבית או פלסטינית הכוללת מרכיב זהות אזרחית ישראלית; (ב) זהות ערבית או פלסטינית טהורה, ללא מרכיב זהות אזרחית ישראלית; (ג) זהות ישראלית ללא מרכיב זהות לאומית (ערבית או פלסטינית); (ד) זהות דתית (הכוללת או אינה כוללת מרכיב זהות אזרחות ישראלית).

לוח 8: הגדרת הזהות העצמית ומרכיביה

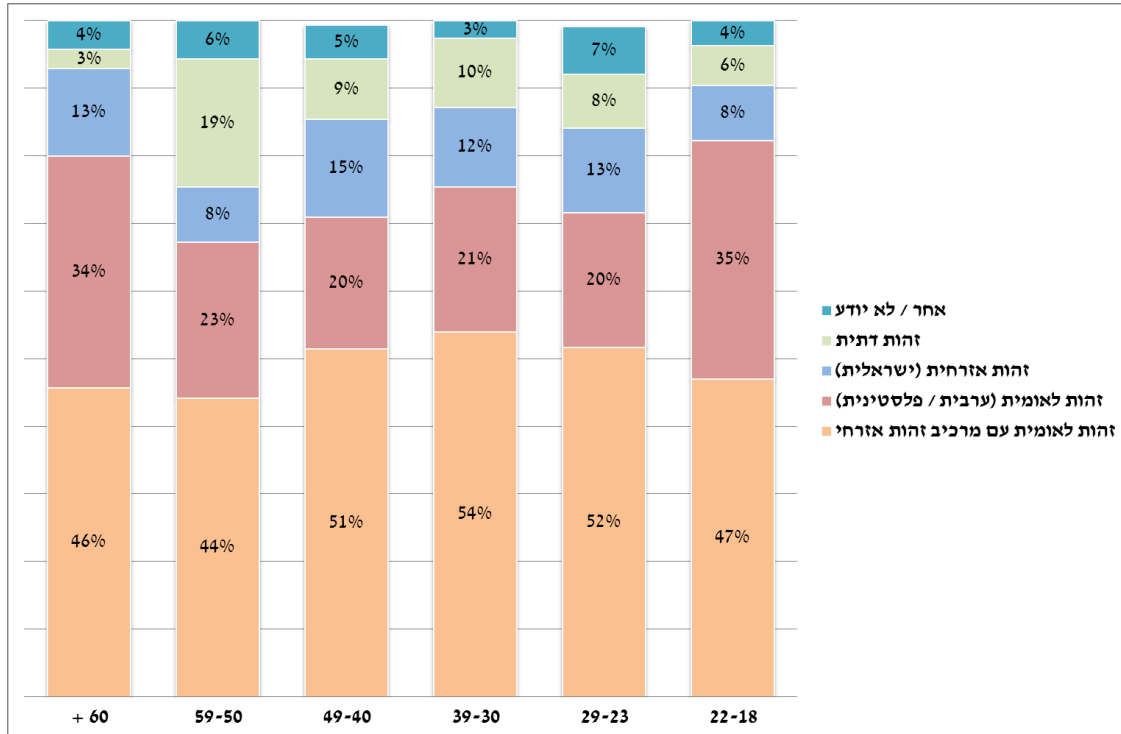
קטגוריה	הגדרת הזהות	השיעור
זהות לאומית הכוללת מרכיב זהות אזרחית	(אזרח) פלסטיני בישראל	8.9%
	(אזרח) ערבי בישראל	40.8%
זהות לאומית טהורה	ערבי	8.7%
	פלסטיני	15.4%
זהות אזרחית	ישראלי	11.4%
זהות דתית		9.5%
אחר / לא יודע		5.3%

תשובותיהם של הנסקרים מלמדות כי התודעה הלאומית בזהות הקולקטיבית של הציבור הערבי מוצקה ביותר. כשלושה רבעים מהנסקרים בחרו בהגדרת זהות לאומית: מחציתם כרכו את זהותם הלאומית בהוויה הישראלית, ואילו רבע מהם בחרו בזהות לאומית טהורה, פלסטינית או ערבית, ללא קשר הכרחי למרכיב הזהות האזרחית הישראלית. כעשירית מהנסקרים השיבו כי הזהות "ישראלית" מאפיינת אותם, ועשירית הצהירו כי הגדרת הזהות הדתית מתאימה להם ביותר.

בפילוח תשובות הנסקרים על פי גיל מתברר כי שיעור הצעירים ביותר (בני 18–22) והמבוגרים ביותר (בני 60 ויותר) המחזיקים בהגדרת זהות לאומית טהורה גבוה באופן מובהק יחסית לקבוצות הגיל האחרות: 35.3% מקבוצת הגיל 18–22 ו-34.3% מבני 60 ויותר בחרו בהגדרת זהות ערבית או פלסטינית (הממוצע בסקר: 24.1%). הסבר אפשרי לכך הוא שהמגע של בני קבוצות גיל אלה עם הרוב היהודי מועט בהשוואה למגען של בני קבוצות הגיל האחרות. על כך יש להוסיף מאפיין ייחודי לכל אחת משתי הקבוצות: טרם חלף זמן רב מאז סיימו הצעירים בני 18–22 את לימודיהם בבית הספר התיכון והם יוצאים לראשונה מהחממה הטבעית שלהם ומנסים להשתלב בשוק העבודה וההשכלה בישראל. המפגש הראשון הישיר עם חברת הרוב היהודית מלווה בדרך כלל ב"הלם תרבות" המתבטא בהדגשה של הזהות הלאומית. המבוגרים נולדו בתקופת קום המדינה וגדלו במציאות טראומטית שבה חוו הם ומשפחותיהם על בשרם את הנכפה. לעומת זאת,

נסקרים בני 23 עד 59, המשתייכים לגיל העבודה העיקרי, חווים חיכוך מתמיד עם החברה היהודית ועם התרבות הישראלית. נראה שעובדה זו משתקפת בהגדרת זהותם העצמית שכן הם מקצים מקום נרחב יותר למרכיב הזהות האזרחית הישראלית.

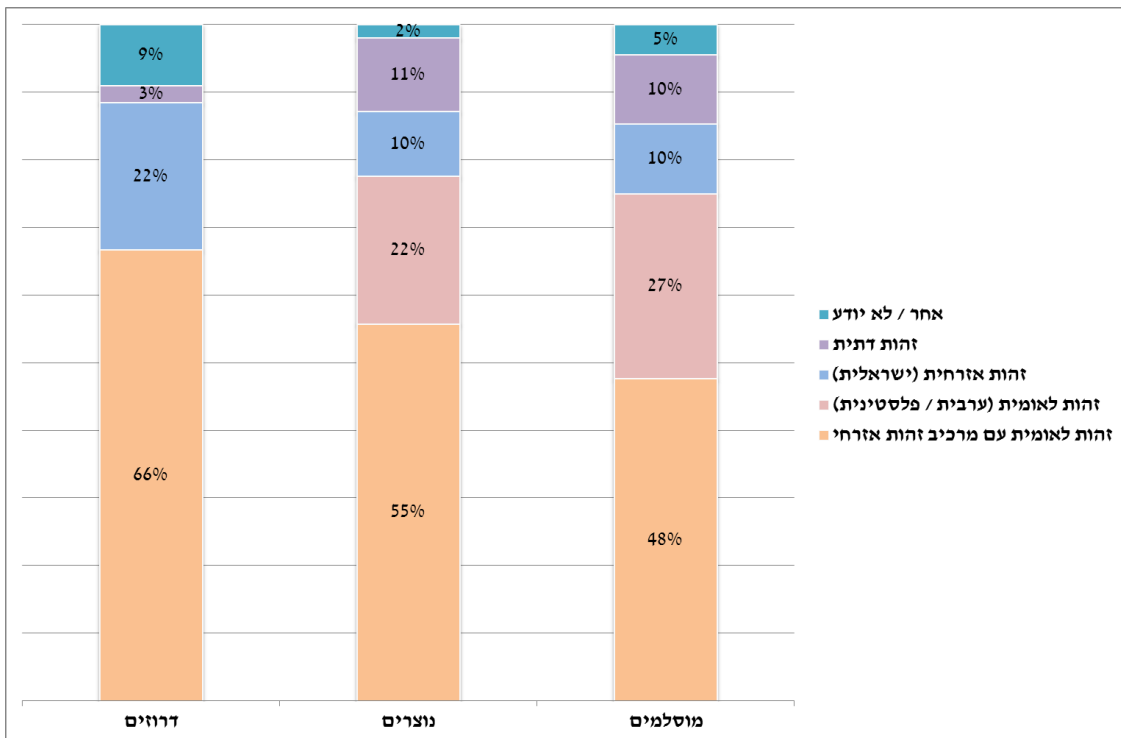
איור 10: הגדרת הזהות העצמית לפי גיל

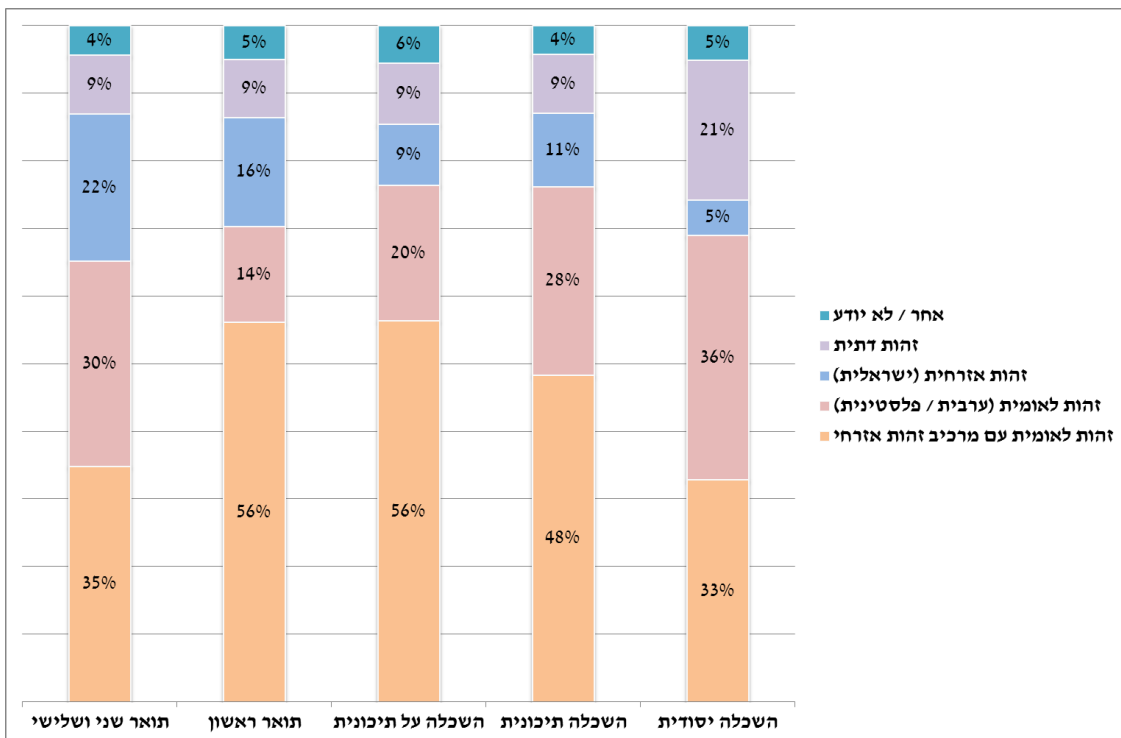
פילוח התשובות לפי דת מצביע על הבדלים מובהקים בין המוסלמים והנוצרים מזה לבין הדרוזים מזה. מעניין להיווכח ששיעור הדרוזים המזדהים עם ההגדרה "ערבי ישראלי" או "ערבי אזרחי ישראלי" (65.8%) גבוה יותר משיעור הנוצרים (47.3%) ועוד יותר מהמוסלמים (37.5%) המדווחים כך. אין ספק כי ממצא זה מעיד על מקומה המרכזי של התודעה הערבית בזהות הדרוזית, אולם חשיבות הזהות הישראלית בעיני הדרוזים משתקפת מן העובדה ש-21.5% מהם הצהירו שההגדרה "ישראלי" מאפינת את זהותם. שיעור זה גבוה באופן מובהק משיעורם של המוסלמים (10.3%) או הנוצרים (9.5%) שבחרו בהגדרה זו. יתר על כן, לעומת שיעור לא מבוטל בקרב המוסלמים (27.4%) והנוצרים (21.7%) שבחרו בזהות לאומית טהורה, ערבי או פלסטיני, אף לא אחד מהנסקרים הדרוזים בחר בהגדרות אלה. לשון אחר, המדינה – ישראל – היא מרכיב זהות כה דומיננטי בקרב הדרוזים, עד שבעיניהם ההגדרה העצמית "ערבי" או "פלסטיני" איננה עומדת כשלעצמה.

פילוח התשובות לפי רמת ההשכלה מוביל לכמה מסקנות. ראשית, הזהות הלאומית דומיננטית בכל רמות ההשכלה. יש המבליטים את הזהות הלאומית הטהורה, "ערבי" או "פלסטיני" (38.2% בקרב בעלי השכלה יסודית, 30.4% בקרב בעלי תואר שני ושלישי) ויש הכורכים אותה עם המרכיב האזרחי הישראלי (56.3% בקרב בעלי השכלה על-תיכונית, 45.7% בקרב בעלי תואר ראשון). שנית, נמצא קשר ישר בין רמת ההשכלה לבין מאפיין הזהות הישראלי. לשון אחר, ככל שעולה רמת ההשכלה מתחזק המרכיב הישראלי כמרכיב משני בהגדרת הזהות. שיעור המגדירים את עצמם "ישראלי" בקרב בעלי תואר ראשון (16.0%) ובקרב בעלי תואר שני ושלישי (21.7%) גבוה באופן מובהק משיעורו בקרב בעלי השכלה יסודית (5.2%), תיכונית (10.8%) ועל-תיכונית (9.0%). בד בבד נמצא כי שיעור בעלי השכלה היסודית המדגישים את זהותם הדתית (20.7%) גבוה באופן מובהק מהמצהירים כך ברמות ההשכלה האחרות (הממוצע בסקר: 9.5%). ממצא זה הוא עדות נוספת לחולשתה של הזהות האזרחית הישראלית בקרב בעלי רמות ההשכלה הנמוכות.

איור 11: הגדרת הזהות העצמית לפי דת

איור 12: הגדרת הזהות העצמית לפי רמת השכלה

כיצד התייחסו משתתפי קבוצות המיקוד להגדרת הזהות העצמית? המשתתפים, מוסלמים ברובם המכריע, הביעו דעה על ארבעה מרכיבים בזהות הקולקטיבית של הציבור הערבי בישראל: (א) המרכיב הלאומי – פלסטיני או ערבי; (ב) מרכיב הזהות הדתי-מוסלמי; (ג) המרכיב האזרחי – החיים בישראל; (ד) המרכיב ההיסטורי המתבטא בכינוי הקולקטיבי "ערביי 1948".

בקרב המשתתפים שררה תמימות דעים כי מרכיב הזהות הפלסטיני תופס מקום מרכזי בתודעתם. להגדרה "פלסטיני" נודעת חשיבות לאומית ורגשית, שכן היא מגלמת את המורשת של הציבור הערבי ואת תרבותו. ביטוי מפורש לכך ניתן בדבריהם של המשתתפים: "אנו ערבים פלסטינים ואנו אומרים זאת בגאווה"; "אנו פלסטינים אזרחי ישראל. הדגש הוא על המילה פלסטינים"; "אני בראש ובראשונה פלסטיני ותו לא". המושג "ערבים אזרחי ישראל" התקבל בעיניהם בהסכמה על יסוד ההבנה שלא ניתן לחיות ללא אזרחות, וכל עוד האזרחות הישראלית איננה פוגעת בתודעה הלאומית. מנגד, המשתתפים יצאו חוצץ נגד ההגדרה "ערבי ישראלי", ונשמעו אמירות כגון "אני ערבי. אני משתייך לתרבות גדולה יותר מאשר מדינת ישראל"; "אנחנו לא הערבים של ישראל. אני ערבי שלא שייך למדינת ישראל. השורשים שלי והערביות שלי התקיימו עוד לפניהם"; "[ערבי ישראלי] הוא ביטוי פסול משום שאבותינו היו כאן עוד לפני 48".

תגובותיהם של המשתתפים בקבוצות המיקוד ליום העצמאות של ישראל משקפות את היחס הקולקטיבי כלפי יום זה. חלק מהמשתתפים דיברו על עצב ואף על תחושה של קנאה ביום זה. אחרים אמרו כי יום העצמאות של ישראל מסמל את הנפבה, הרס הבית ופליטות. היו שאמרו כי החברה הפלסטינית שוסעה לגזרים ביום זה ובעקבותיו חיים קרוביהם בירדן או בלבנון, ואחרים הזכירו את הפליט הזקן המחזיק במפתח וחולם על שיבה. שוב בולט כאן הפער בין הזהות הלאומית הקולקטיבית לבין זהות האזרחית, שהיא אישית ולכן השתקפה במידה רבה יותר בדברי המשיבים על הסקר ובמידה פחותה בקבוצות המיקוד.

העמדה כלפי ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל

הנסקרים נשאלו גם על עמדתם כלפי ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל, שאינה מוסד ממלכתי המוכר רשמית על ידי המדינה. בוועדת המעקב נכללים חברי הכנסת הערבים חברי המפלגות הערביות, ראשי הרשויות המקומיות המאורגנים בוועד משלהם ונציגי ארגונים חוץ-פרלמנטריים. ב-2015 נבחר לראשות הוועדה ח"כ לשעבר מוחמד ברכה, בחירה שנועדה לחזק את מעמדה ולהגביר את פעילותה. תוצאות הסקר מצביעות כי מטרות אלה לא הושגו. רק 35.4% מהנסקרים הביעו עמדה חיובית כלפי ועדת המעקב העליונה ורק 16.3% הצהירו על עמדה חיובית מאוד כלפיה. 52.3% הביעו עמדה שלילית ו-31.7% הביעו עמדה שלילית מאוד.

פילוח התוצאות מראה כי 32.9% מהנסקרים המוסלמים הביעו עמדה חיובית כלפי ועדת המעקב לעומת 40.5% מהנוצרים ו-50.6% מהדרוזים. עמדה זו של הנסקרים הדרוזים מפתיעה במקצת: ראשי הרשויות המקומיות הדרוזים אינם נכללים בוועדת המעקב העליונה, ואישי ציבור דרוזים מתחו ביקורת על התנהלותה של ועדת המעקב ועל הגיוני הרפה מדי, לדעתם, שפרסמה לאחר רצח השוטרים הדרוזים בפגיעו בהר הבית ביולי האחרון, זמן קצר לפני עריכת הסקר. בתגובה, ערכו מוחמד ברכה ומאזן עינאים (ראש עיריית סכנין העומד גם בראש ועד ראשי הרשויות) ביקור ניחומים אצל משפחות השוטרים, ואפשר שהוא השפיע לטובה על תדמיתה של ועדת המעקב בעיני הציבור הדרוזי. ייתכן שניתן להסביר זאת בנטייה הכללית להצהיר על יחס חיובי כלפי גופים ממסדיים, גם אם במקרה זה הגוף אינו ממלכתי. בפילוח לפי גילים לא נמצאו הפעם הבדלים משמעותיים.

סיכום

ממצאי הסקר מלמדים כי על סדר היום של הציבור הערבי מונחות הסוגיות הקונקרטיות שאיתן הוא מתמודד בחיי היום-יום, בעוד סוגיות חיצוניות, כגון תהליך השלום או סוגיות הקשורות לפלסטינים, מעסיקות אותו במידה פחותה. דאגותיו של רוב הציבור הערבי (60.2% בסך הכול) ממוקדות בשלושה תחומים: בעיית האלימות הפושה ביישובים הערביים, גילויי גזענות מצד הציבור היהודי כלפי הציבור הערבי, וקשיים בתחום הכלכלה והתעסוקה.

סדר יום זה השתנה במידה רבה בשני העשורים האחרונים. בשנות התשעים כרך הציבור הערבי את ההתקדמות בתהליך השלום של ישראל עם הפלסטינים בהתקדמות בנושא השוויון האזרחי בתוך המדינה (ברוח הסיסמה מאותם ימים, "שלום ושוויון"). כיום מתמצה סדר היום של הציבור הערבי באמירה בנוסח "שוויון וביטחון (אישי, תעסוקתי) – עכשיו, שלום אחר כך".

ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם ממצאי סקר דעת הקהל שערכה תכנית קונרד אדנאואר בראשית 2015, ערב הבחירות לכנסת העשרים. משתתפי הסקר ההוא הביעו את דעתם על תפקידה של הרשימה המשותפת ביום שלאחר הבחירות. בתשובה על השאלה "מה צריך לעמוד על סדר היום של הציבור הערבי אחרי הבחירות?" דירגו הנסקרים במקום הראשון את הבעיות הפנימיות של החברה הערבית, ובמקום השני את מדיניות הממשלה כלפי האוכלוסייה הערבית. המשא ומתן בין ישראל לפלסטינים דורג במקום השלישי, אחריו קשרי דת ותרבות עם העולם הערבי והאסלאמי, ולבסוף יחסי יהודים-ערבים אזרחי המדינה.³ הממצאים החדשים בסקר שלפנינו מלמדים על התחזקות מגמת ההשתלבות בפוליטיקה ועל רצון בהשתתפות פוליטית מלאה, הנובעים מהתחזקות הזהות האזרחית הישראלית אך ללא ויתור על הזהות הלאומית והתרבותית הערבית-פלסטינית.

רוב הציבור הערבי (כ-60%) מתייחס בחיוב לאזרחות הישראלית ולתנאי החיים במדינה. מנגד, חלק לא מבוטל ממנו – בשיעורים הנעים בין רבע לשליש מהנסקרים (בפילוחים שונים) – מחזיקים בעמדות ביקורתיות מאוד בעניינים אלה. משתנים דמוגרפיים בסיסיים כגון גיל, שיוך דתי ורמת השכלה, הם בעלי השפעה מכרעת על העמדה האישית של האזרח הערבי במדינה. צעירים ובעלי השכלה נמוכה נוטים לאמץ עמדה חשדנית וביקורתית כלפי המצב השורר במדינה, כלפי מוסדות המדינה וכלפי מדיניות הממשלה. לעומת זאת, הסקר מצא קשר ישר בין גיל ורמת השכלה לבין אימוץ עמדות ותחושות חיוביות. מתברר כי ההשתלבות בשוק העבודה וההשכלה של קבוצות גיל העבודה העיקרי (23–59 שנה, כפי שהוגדרו בסקר) עושה את שלה. למשל, ככל שעולה רמת ההשכלה הנסקרים מדווחים על תחושות של חופש אישי רב יותר, על יציבות ואף על תחושת שייכות למדינת ישראל. עם זאת, ראוי לשים לב שבתחומים מסוימים, ובייחוד בסוגיית השוויון, בעלי השכלה גבוהה ביקורתיים יותר כלפי המצב השורר במדינה. אין ספק כי בצד הערכתם לרמת החיים במדינה ובצד יתרונותיה של האזרחות הישראלית, הם נוטים לשפוט מנקודת מבט מעמיקה יותר את מהות השוויון כלפי האזרחים הערבים במדינה.

הציבור הערבי מייחס חשיבות להשתתפותו במשחק הפוליטי בישראל אף שהוא חצוי בדעתו בשאלה אם על מפלגה ערבית להצטרף לממשלה (בנסיבות המתאימות לכך) או להסתפק בתמיכה חיצונית בממשלה או לא לעשות זאת בשום תנאי. העובדה שבחירתו של בן משפחה לתפקיד ממלכתי רשמי – חבר כנסת או שר – היא מקור לגאווה בקרב רוב מכריע בציבור הערבי מחזקת מסקנה זו. עם זאת, נראה כי חלוקת התפקידים במגרש הפרלמנטרי ברורה: תפקיד ראש הממשלה אינו קוסם לאזרחים הערבים ואינו ריאלי בעיניהם, ככל הנראה מחמת הזיהוי המלא בין תפקיד זה לבין אופייה הציוני של המדינה. ממצא זה זוכה לתמיכה בדבריהם של המשתתפים בקבוצות המיקוד: האזרחות הישראלית מתקבלת בברכה כל עוד אין היא פוגעת בתחושת השייכות הלאומית.

עמדותיהם של משתתפי קבוצות המיקוד משקפות את עוצמתה של הזהות הערבית-פלסטינית בציבור הערבי ואת העובדה שאין בעיניהם סתירה בין זהות לאומית לבין אזרחות. ההגדרה "ערבי ישראלי" עוררה התנגדות רבה בקבוצות המיקוד וכך גם יום העצמאות. השוואה בין העמדות של קבוצות המיקוד לבין התוצאות הכלליות של הסקר מלמדת על ההבדל בין עמדה קולקטיבית לבין תחושות אינדיבידואליות. העמדה הקולקטיבית שהוצגה בדיוני קבוצות המיקוד מוצאת ביטוי במרחב הציבורי ומבליטה את הזהות הלאומית הפלסטינית. מנגד, תשובותיהם של משתתפי הסקר חושפות עמדות אינדיבידואליות המקצות מקום נרחב יותר (גם אם משני בסולם הזהויות) למרכיב הזהות האזרחית הישראלית.

³ איתמר רדאי ואריק רודניצקי (עורכים), סקר עמדות פוליטיות בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל לקראת הבחירות לכנסת ה-20 (אוניברסיטת תל אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 15 במרץ 2015).